

ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՈՆԵԱՆ

I

Յակոբ Պարոնեանը մեր ազգային գրականութեան երգի-
ծաբանական տեսակին դարկ տուող հեղինակութիւնն է: Երգի-
ծաբանութեան ծագումը մեր գրականութեան պատմութեան
մէջ հին չէ. մեր յետեւում մի դար ունինք միայն, որի մէջ
հայ ազգը քիչ թէ շատ ազատ շունչ է քաշել, ապահով և խա-
ղաղ կեանք վարել, կեանք՝ որի արդիւնքն է ներկայ գրակա-
նութիւնը, որի զարգացնողները եղել են առաւելապէս արեւե-
լահայերը և մասնաւորապէս արեւմտահայերից, Կ. Պոլսեցիք:
Սակայն առաջինները չեն ունեցել մինչև այժմ էլ երգիծաբա-
նական որոշ, աչքի ընկնող հեղինակութիւն և ըստ այնմ էլ
դպրոց, ուստի արեւմտահայ գրականութեան պատմութիւնը
քրքրենք, ուր Պարոնեանը և իր նախորդ սկսնակ երգիծաբան-
ները իրաւացի կերպով մեր հետաքրքրութիւնը պիտի գրաւեն
իրանց արտադրած արդիւնքներով և առաջացրած գրական
դպրոցով:

Ի՞նչն էր առիթ տուել արեւմտահայ հեղինակներին այդ-
քան շուտ՝ մեր գրականութեան դեռ մանուկ հասակում՝ զբա-
ղուելու գրական մի այնպիսի տեսակով, որը եւրոպական ազ-
գերի գրականութեան պատմութեան մէջ այնքան ուշ, գրական
բոլոր աչքի ընկնող տեսակներից գրեթէ յետոյ է ծագել և
զարգացման աստիճանին հասնել: Հարցը պարզելու համար
պատմութեան նայենք:

19-երորդ դարու սկզբներին, և դեռ էլ աւելի առաջ, երբ
ամբողջ Տաճկահայաստանը սուր ու կրակի մէջ էր, գաւառացի
հայերից շատերը զոռուելով կեանքի տալու բերումից, կեանքի
անապահովութիւնից, դիմում են դէպի Կ. Պոլիս, Զմիւռնիա,
Բրուսա, Սէլանիկ, Միջերկրականի և Սև ծովի ափերին գրտ-
նուող այն բոլոր նաւահանգստային քաղաքներում, ուր կեան-
քը այնքան էլ անտանելի է անապահով չէր. կեանքի և ինչքի
անձեռնմխելիութեան դրդող այդ գաղթականութիւնը՝ վերո-

յիշեալ քաղաքներում շուտով բաղմացնում է հայ տարրը, որը հաստատուն հիմքեր է դնում հայրենիքից հեռու, այդ օտար հողերում և նոյնիսկ մի ժամանակից յետոյ մոռանում է, որ ինքը գաղթական է, իր սրտին նուիրական յուշարձաններ ունի հեռաւոր մի երկրում. հայրենիք վերադառնալու միտքը բոլորովին ջնջւում է նրա մտքից:

Գաղթական հայը այժմ գտնուելով Եւրոպայի դռան, Վոսփորի գեղածիծաղ ափերի վրայ, ձեռք է բերում քաղմատեսակ յարմարութիւններ քաղաքակիրթ երկրներ գնալու, աշխարհներ տեսնելու, և շուտով Ֆրանսիան, որը եւրոպական միւս ազգութիւնների կրթարանն էր եղել, լցւում է հայ երիտասարդներով: Կ. Պոլիսը նոյնպէս, որ Ֆրանսական կոլտուրայի զօրեղ ազդեցութեան տակէն էր այն ժամանակ, նպաստաւոր մի կենտրոն էր հային, այն էլ վաճառական հային՝ Ֆրանսական քաղաքակրթութեան հետ շփուելու: Թրքական գաւառական դժուրից ազատուած հայը իրան մի անգամից դրախտումն է երևակայում, և այն, ինչ որ Ֆրանսացու, եւրոպացու համար առօրեայ չնչին մի իր, առարկայ է, հայի աչքին իր փայլունութիւնը կրկնապատկում, տասնապատկում է, արեւելք՝ գաւառը, իր ամբողջ դրաւչութեամբ նրա մտքի և սրտի հետ չի խօսում, արեւելքը, որի անունը միայն գիտութեան դափնիներով պատած եւրոպացու գլուխը անթիւ ֆանտազիաներով է լեցնում, յափշտակուելու և եղեմային անուրջներ յօրինելու արքշիւ մտածմունքը ներշնչում: Հոգեբանօրէն էր հայի վարմունքը, որովհետեւ հեռուից իրերը գեղեցիկ են երևում, վաճառի մարդը սիրում է միշտ անծանօթը. թշուառ հայը իրաւունք ունէր, երբ հեռաւոր, օտար աշխարհով, և նրա քաղաքակրթութեամբ էր ոգևորւում, նրա գիրկն՝ ընկնում, որովհետեւ այնտեղը ընչքի ազատութիւն և կեանքի լոյս կար: Հոգեբանական այս պատճառները պարզօրէն ցոյց են տալիս արեւմտահայի՝ իր ազգայնական կեանքից խուսափելու և ֆրանսական կոլտուրային յարելու իրաւացիութիւնը. սակայն դրա հետեանքը այն է լինում, որ նա իր ունեցած հիմնաքարից՝ ազգայնական ինքնուրոյնութիւնից զրկւում է, որից նա արդէն վաղուց զգուկ էր և որից նա այլևս ոչ մի լաւ բան չէր սպասում: Այնուհետեւ գաղթական հայը աշխատում է իւրացնել, պատուաստել իր մէջ այն, ինչ որ իր ցեղական ոգուն համապատասխան չէր և իրան համար անմարս էր:

Ուրեմն մի կողմից արեւմտահայը կորցնում է իր ազգայնական անհատականութիւնը, իսկ միւս կողմից չկարողանալով ուրիշի ունեցածը սեփականացնել՝ մնում է երկու ալիքների

մէջ տեղը. այժմ նա հայ չէ, որովհետեւ հեռացել է նրանից, և ոչ էլ ֆրանսացի, որովհետեւ չի մօտեցել և շաղկապուել նրա հետ. կիսազարգացման այս աստիճանը պատճառ պիտի դառնար այն բանի, որ նա այնուհետեւ չկարողանար իրերն այնպէս ճանաչել, ինչպէս նորմալ, իսկական վիճակում եղած մարդը. այն, ինչ որ ֆրանսացին օրինաւոր և բնական է համարում, հայը օտար և անսովոր է տեսնում. ուրեմն արեւմտահայը ռըը ընտրէր. ի հարկէ ոչ մէկը հիմնովին. ուստի կեանքի մասին նրա ունեցած հասկացողութիւնները, բարոյական սղջըռնքները պիտի տատանուէին և կործանուէին, բարքերը պիտի ապականուէին, բնաւորութիւնները այլասեւուէին: Այդպէս էլ լինում է:

Բայց կեանքը կանգ չի առնում: Մի երևոյթից ծնունդ է առնում մի ուրիշը. և բարքերի ապականութիւնը իր դէմ դուրս է բերում այնպիսի մարդիկ, որոնք հասկանալով կեանքի ապականութիւնը, աղգայնութեան բնաջնջումը, նրա բարոյական անկումը՝ ձեռք են բարնում գրականութեան միջոցաւ արմատախիլ անել այդ հազարազլխեան աղէտը: Կեանքը այլասերող այդ օտարամոլութիւնից և քաղաքակրթութեան սխալ ըմբռնումից ծագումն է առնում երգիծաբանութիւնը, մարդիկը և նրանց աղտեղի բարքերը ծաղրող գրականութեան այն տեսակը, որի նպատակը պիտի լինէր ժողովրդի պակասութիւնները հեգնել, և հարուածել անխնայ կերպով նրա յիմարութիւնները:

Գրադէտի այդ վեհ կոչումը արեւմտահայերից Ռշտունին է լինում՝ որ նախ իբրեւ դերասան, և յետոյ իբրեւ կատակերգակ՝ իր վրայ է առնում. առաջին անգամ նա է մեծ զարկ տալիս երգիծաբանութեան իր մի քանի գրուածներով, որոնք կատակերգական են և ոչ երգիծաբանական. նրա յաջող գրուածներից և 90-ական թուականներին գրած «Հայր Զոհրաբ. Կարկատնաբեան» կատակերգութիւնը: Այնուհետեւ Խորէն Նարբէյը, Վահան վարդապետ Պարտիզակցին, առաջինը իր «Աւաֆրանկա» և երկրորդը իր «Գազիկ Բ.» գրուածներով յայտնի են իբրեւ կատակերգակներ. նոյնպէս այդ գրուածները այնքան էլ յաջողութիւն չեն գտնում. դրանց մէջ գործող անձինք բոլորն էլ տղամարդիկ են, և ոչ մի կին գործող անձ, որով նրանց գրուածները կիսով չափ իրանց արժէքը կորցնում են: Կատակերգութիւն փորձել են դրել նոյնպէս Մատթէոս Մամուրեան, Պէշիկթաշեան, որի «Երեք քաջերը» և «Աւազակները» այնքան էլ յաջողուած պիէսներ չեն. փորձեր են արել նոյնպէս Թէրզեան, Տիրան Փափաղեան և այլք, բայց դրանք բոլորն էլ արուեստագէտից պահանջուելիք բարձրութեան աստիճանը չունին:

Ի միջի այլոց կարելի է յիշել ուսանայ մի քանի հեղինակներ, որոնց շատ քիչ է յաջողուել երգիծաբանական մի երկ արտադրել և գրական որոշ դպրոց հիմնել: Գամառ-Փաթիպան ոտանաւորի ձևով մի քանի յաջողուած կտորներ ունի. Սունդուկեանը նոյնիսկ, որ ուսանայերի մէջ իբրեւ դրամատուրգ աչքի է ընկնում, մինչև հիմա չի տուել երգիծաբանական մի կատարեալ աշխատութիւն. փորձեր են արել նոյնպէս ուրիշներ, բայց Պարոնեանն է, որ իբրեւ արեւմտահայ հեղինակ՝ իրաւացի կերպով իր վրայ դարձնում՝ իբրեւ իսկական երգիծաբանի, նրա գրութեանը կարգացող կամ նրա պիէսներին հանդիսատես՝ եզող, հասկացող հասարակութեան ուշադրութիւնը:

II

Հայ գրականութեան մէջ Յ. Պարոնեանի կատարած դերը հասկանալու համար, անհրաժեշտ է համառօտակի նկարագրել նրա կեանքը, ծանօթանալ այն շրջանին և միջավայրին, որի մէջ ապրեցաւ նա: Որովհետև շատ քիչ գրագէտների վրայ կեանքն ու միջավայրը այնքան խորունկ ազդեցութիւն են թողել, որքան Պարոնեանի վրայ. ինչպէս որ այդ մասին վկայում են նրա անձնական ծանօթները և ինչքան որ նրա գրութեանը կարելի է եզրակացնել: Այդ կեանքից նա ազդուած է եղել, իւրացրել այդ կեանքից թէ լաւ յատկութիւններ և թէ շատ թերութիւններ: (Տես «Ծաղիկ» 1895 թ. յուն. 3 համար, 466 երես):

Պարոնեանը շատ օրիգինալ անձնաւորութիւն է եղել *). նրա կեանքը իր գործի նման զուարթ չի եղել. տխուր և սովորական մի կեանք է վարել: Բնիկ ադրիանապոլսեցի՝ ծննդած 1840 թուին՝ սկզբնական կրթութիւնը ստանում է տանը. 1865 թուին 15 տարեկան պատանին մտնում է տեղական Արշակունեան՝ ուսումնարանը, ուր ներսէս Վարժապետեանի խնամակալութեան և հովանու տակ երեք տարի մնում

*) Դրութեան համար օգտուել եմ հետեւեալ աղբիւրներից. Ա) 1893 թ. «Մասիս». Յունուարի № № 2, 3, Արշակ Զօպանեանի յօդուածը՝ կատակերգութեան ծագման մասին: Բ) «Մասիս» 1893 թ. № 7. Տիգրան Արփիարեանի՝ Յիշողութիւններ Յ. Պարոնեանի մասին: Գ) «Ծաղիկ» 1895 թ. յունիս. Ա. Զօպանեանի յօդուածը՝ Պարոնեանի կենսագրութիւնը: Դ) Арм. беллетристы стр. 413. А. Паронянъ. біографическій очеркъ. А. Хотисовъ:

է: Դատելով «Ազգային Ձոջերի» մէջ իր մասին տուած կենսագրականից (335 եր. Ազգ. Ձոջ.) այդ ուսումնարանը կանոնաւորներէից չէր. ուսուցչական խմբից և դպրոցական զբաղմունքներէից մեծ բան չէր կարելի յուսալ. այնպէս որ Պարոնեանը այդտեղից շատ բան հետը տանել չէր կարող. միայն լաւ, կանոնաւոր հայերէն գրելու չափ լեզու է սովորում, տեղեկանում ֆրանսերէն, իտալերէն և բուլղարերէն լեզուներին (Ազգ. Ձոջ. 280 եր.): Վերջացնելով Ադրիանապոլսի հայկական ուսումնարանը, այնտեղը ուսուցիչ է կարգւում. բայց շուտով թողնելով այդ պաշտօնը, Ներսէս Վարժապետեանի միջոցաւ մտնում է տեղական յոյն վարժարանը, ուր յունական լեզուի դժուարութիւնները միայն սովորելով, ինչպէս յիշում է ինքը, այնքան է առաջ գնում այդ լեզուի մէջ, որ կարողանում է հին յոյն կլասիկ հեղինակներից ազատ օգտուել. մի տարուց յետոյ դուրս է գալիս այդ ուսումնարանից և մասնաւոր դասերով է զբաղւում:

Բնութիւնից ուսումնասիրաւ մէկը լինելով՝ իր դպրոցական դասերի գծով կրկնութեամբ միայն չի բաւականանում, այլ իր ինքնագիտութիւնը լրացնում է ինքնաշխատութեամբ և ընթերցանութեամբ: Իր գրուածներից տեսնում ենք, որ նա բաւական ծանօթ է ընդհանուր պատմութեան, ազգային պատմութեան, բնական գիտութիւններին և գլխաւորապէս գրականութեան: Մասաւորապէս օտար հեղինակներին. յունարէնի միջոցաւ տեղեակ է յոյն դասական արուեստագէտների աշխատութիւններին. Հոմերոսի, Էսքիլի, Սոփոկլի, Եւրիպիդի և Արիստոֆանի գրուածները նրան շատ ծանօթ են: Միւս կողմից էլ բաւականաչափ ֆրանսերէն և մասամբ էլ լատիներէն իմանալով՝ նա ծանօթանում է լատին հին հեղինակների բնագրերին և թարգմանութիւններին. Լիւցիան, Վերգիլիոս, Ուլրատիոս, Իւլիենալ, Ուլիտիոս, Թեսաւրոս և ուրիշներ. անծանօթ չեն Պարոնեանին: Նա կարդացել է նոյնպէս սպանական գրուածների ֆրանսական թարգմանութիւնները. իսկ որ գլխաւորն է՝ ֆրանսական բուն ազգային հեղինակները նրա համար ամենից սիրելի են եղել քան թէ միւսները. Բուայօյի, Ժան-Ժակ-Ռուսօյի, Ալեքսանդր Դիմալի և մասնաւորապէս Մոլիէրի գրուածները նրա առօրեայ զբաղմունքի նիւթն են կազմել:

Յիշեալ օտարազգի հեղինակներից ամենից շատ նրա վրայ ազդել են Արիստոֆանը և Մոլիէրը. այդ ազդեցութիւնը ինչպէս կը տեսնենք, շատ մեծ է եղել նրա վրայ:

Կեանքի հոսանքը Պարոնեանին շուտով Կ. Պոլիս է նետում. մի քաղաք, որը, իրաւամբ կարելի է ասել, Պարոնեա-

ներն երգիծարան դարձրեց: Դեռ մանուկ հասակից, ուսումնա-
րանում եղած ժամանակ, աշակերտական նստաբարանի վրայից
գրում էր ծիծաղաշարժ ոտանաւորներ. դեռ վաղ մանկութիւ-
նից սկսած, իմանալով իր իսկական կոչումը, իր դործունէ-
ութեան իսկական ճանապարհի վրայ է ընկնում. դա երգի-
ծարան գրագէտի ուղին էր:

1860 թուականին պատանի իւմորիստը յայտնի է դառ-
նում իր «Արևելեան Ատամնաբոյժ» անդրանիկ գրուածքով,
որը՝ չունենալով առանձին գրական արժանիք՝ թէև որոշ յա-
ջողութիւն չի գտնում, բայց այդ գրուածքը այն կողմից է կա-
րևոր, որ դրանով Պարոնեանը երեւան է գալիս վերջնակա-
նապէս իբրև երգիծարան գրական ասպարէզի վրայ. (տես АРМ.
Белл.): Այդ ժամանակից սկսած Պարոնեանը տալիս է գրական-
երգիծարանական իր առաջին «Բողոքները», որոնք յետոյ ա-
ւելի զարգացած ձևակերպութեամբ հանդէս են գալիս նրա
«Ազգային Զոյների» և «Նիկարի» մէջ: «Արևելեան Ատամնաբոյ-
ժի» երևալուց յետոյ, մի ժամանակ աշխատակցում է «Ֆրատ»
շաբաթաթերթին և շուտով խմբագիր է դառնում նոյն թեր-
թին. նա անցնում է մի այնպիսի թերթի գլուխը, որի
նիւթը երգիծարանութիւնն էր, ժողովրդին սիրելի, նրան հե-
տաքրքրող և զուարճացնող գրական տեսակը. բայց այդ զբաղ-
մունքը Պարոնեանին ապրելու չնչին միջոց անգամ չտուաւ.
նրան, որ իր կեանքի մէջ—ինչպէս պիտի տեսնենք—աշխա-
տած էր մի դիրք, մի «գիւրակեցութիւն ստեղծել», մի անկա-
խութիւն ձեռք բերել, և թէև նրա գրուածները, մանաւանդ
«Նիկարի» համարները, Կ. Պոլսոյ հայ ազգաբնակչութեան հա-
մար «ամենօրեայ կեանքի պէտք» էին դարձել, բայց քչերն
էին որ փողով գնում էին և շատերը, որոնք ձրի օգտոււմ էին
նրա գրուածներից. պատճառը այն պարզ իրողութիւնն էր, որ
ժողովրդի համար զրքի, լրագրի փող տալը շատ ծանր էր
թւում: Եւ երբ Պարոնեանը «Նիւրատի» խմբագրութիւնից յե-
տոյ և միաժամանակ էլ «Մեղուի» խմբագրի օգնական լինելուց
յետոյ, յանձն է առնում այս վերջին թերթի խմբագրութիւնը.
ահա թէ «Մեղուի» նախկին խմբագիր-հրատարակչը՝ Սվաճեա-
նը՝ Բնչպիսի ազդ է հրատարակում այդ առթիւ. «Գրելու կա-
րող և «Մեղուի» արդիւնքով անօթի մնալը յանձն առնող անձ
մը գտնելը դժուար էր, բայց գտնուեցաւ: Եւ Սվաճեանը իրա-
ւունք ունէր ուրախանալու իր արած գիւտով: Պարոնեանը
անձնագործութեամբ յանձն է առնում «Մեղուի» խմբագրութիւ-
նը 1872 թուին. մի թերթ էր այդ, որը իր բաժանորդների
քննութեան պատճառով մի խմբագիր անգամ չէր կարող պահել:

Հետաքրքիր և կարևոր է Պարոնեանի գործունեությունը այդ շրջանում. նրա սուր, աշխոյժ, դիտող խելքը՝ նրա աչքին բաց է անում շուտով տձև, ծիծաղելի ամբոխի ներքին էությունը. ոչ մի մանրամասնություն նրա աչքից խուսափել չէ կարող. այդ պատճառով, երբ նա իր ձեռքն է առնում խմբադրական պաշտոնը, մի անգամից ընդհանուրի ուշադրությունը դարձնում է իր վրայ՝ իր մերկացնող նկատումներով. նրան ճանաչում և նրա մասին խօսում են իբրև վստահալուր մարդու մասին:

Այժմ արժէ հարցնել թէ ի՞նչ դեր էր կատարում «Մեղուն» տաճկահայոց և կամ մասնաւորապէս ասած՝ պոլսահայ գրական ասպարիզում:

«Մեղուն» պատուաւոր լրագիր էր, Խրիմեանին կողմնակից, յառաջդիմական ուղղութեան պատկանող մի օրգան: Ուրեմն «Մեղուն» նշանակութիւնը շատ մեծ էր այդ ժամանակ. իբրև «անդրանիկ հայ զաւեշտական թերթ» անխնայ խայթում էր ժամանակակից բարքերը, հասարակական ընտանեկան տրգեղ երևոյթները. այդ կոչումը իրանց վրայ էին առել «Մեղուն» աշխատակիցները «իրականի գիտակցութեամբ ըմբռնուած». այդ դերն էր պատճառը, որ թերթը նիւթական անապահով վիճակի մէջ էր, այն հասարակ պատճառով, որ ժամանակի հարուստ աղաները չէին կարող հարկաւ իրանց անդրանիկ որդու ոտնձգութիւնները տանել:

Ահա հէնց այդ ժամանակ Պարոնեանը իր վրայ առնելով մի այդպիսի պատասխանատու պաշտոն, ինքն էլ արդէն նիւթապէս անապահով մի մարդ, պարզ է որ շատ դժուարութիւնների պիտի պատահէր. սակայն նա—առանց վհատելու և լրագրի մերթ առ մերթ դադարման վրայ ուշադրութիւն դարձնելու՝ իր կոչմանն է ծառայում անվհատ, և իրան միայն յատուկ հանճարով՝ տալիս է ժամանակակից եկեղեցականների կեանքին, ազգային վարչութեան, լրագրութեան, գրականութեան, թատրոնին, ընտանեկան կենցաղին համայնապատկերը. մի պատկեր է այդ, որը նրա ապագայ գրուածներում հետզհետէ աւելի երփներանգ և գունագեղ է դառնում, իւրաքանչիւր տեսարանում աւելի է պարզւում, և ռելեէֆ կերպով ներկայանում կեանքը իր բազմակողմանի այլանդակութիւններով. և հէնց «Մեղուն» խմբագրութեան ժամանակից սկսած նրա խիստ, որոշ և յաջող նկատումները «փեթակէն թռչող վազմագկոտ մեղունների» նման կերթան խայթելու ջոջն ու բարեկեցիկը, եկեղեցականն ու թաղականը, դերասանն ու խմբագիրը: «Մեղուն» Պարոնեանը ամենից աւելի անխնայ և վստահ հար-

ուածում է մասնաւորապէս հոգեւորական դասակարգը. թէև այդ մասին յետոյ էլ չի մոռանում, բայց այդ ժամանակում աւելի զբոսաւորած և կատարած է երևում նրանց դէմ. կծու ակնկեղեցականի, որը մայրաքնդաքից երկար տարիներ չէր ուզեցել հեռանալ, և երբ նա Կ. Պոլսին մերձակայ մի կարևոր թեմի առաջնորդութիւնից էլ հրաժարւում է, Պարոնեանի նրբամիտ հեգնութեանն է առարկայ դառնում, «Մեղուի» հետեւալ ազդարարութեան առիթ է տալիս. «Կը լսենք թէ պատրիարքարանը իր անշարժ կալուածներուն տետրակլին մէջն է անցուցեր այդ եկեղեցականը»: Այդպիսի յարձակումները սիրելի են միայն արուեստագէտներին. մանաւանդ երբ նրանք իրանց եսական գծով հաշիւներով չեն առաջնորդուած:

Միւս կողմից «Մեղուի» միջոցաւ Պարոնեանը քննադատում է ժամանակակից լրագրութեան վիճակը, հասարակական և դրական գործիչների և այլոց գործունէութիւնը. վերջնականապէս իր դէմ գրգռելով ամբողջ հասարակական կազմը և դրա հետ միասին զրկուելով նիւթական առանց այն էլ սակաւ վարձատրութիւնից: Պարոնեանը «Մեղուի» մէջ տուել է 30-ի չափ ծաղրապատկերներ. օրինակ, ուսումնական խորհուրդը 12 տարուայ անդամալոյծի ձևով է պատկերացրած. լաւ են մտածուած կանանց արուեստական կուրծքերը և մազերի բրգաձև արդուզարդերը ծաղրող ծաղրապատկերները:

Սակայն այդ ժամանակ բաղդի անիւը այլ կերպ է տնօրինում Պարոնեանի ճակատագիրը: Մինչ մարդկանց մի ահագին բազմութիւն արհամարհանքով և թշնամութեամբ էր վարձատրում նրա արժանիքը, միայն մի թոյլ և երկչոտ արարած համարձակւում է յայտնել նրան իր համակրանքն ու սէրը: Ահա թէ Պարոնեանի անձին մօտիկ մի ժամանակակից ինչ յիշողութիւններ է տալիս այդ մասին: (Տես, «Մասիս» 1893 թ. համար 7, Տիգրան Արփիարեանի յօդուածը):

1873 թուին Պարոնեանը Օրթա գիւղում ծանօթանում է մի աղջկայ հետ, Սաթենիկ անուամբ. «Զուարթ և ցնծուն մի աղջիկ էր նա, կապոյտ սիրուն աչքերով, մութ-խարտեաշ, գանգուր մազերով, որի ներկայութիւնը ուրախութիւն կը պատճառէր ամենքին. ինքն էր, որ խաղեր կը ստեղծէր, երգեր կ'յօրինէր, ծաղկի փունջեր կը կապէր»: Իսկ էդիրնէցին (Ադրիանուպոլսեցին), ինչպէս որ Պարոնեանին անուանում էին, այդ ժամանակում թողած տպաւորութեանը նայելով զատ լուրջ դէմք մը ունէր, լուրջ խօսուածք մը, սակայն տեսակ մը իրարանցում առաջ բերած էր ընտանեկան շրջանակներու մէջ. կիները կը փսփի-

սային իրարու՝ «շարիվարի կը գրէ» և կը զգուշանային իրմէ-
շատ կը կարդար և քիչ կը գրէր, սովորաբար Մոլիէրի կամ
Բուալօյի հատոր մ'ունէր ձեռքը, պատուանին քովը, ուր կ'ա-
ռանձնանար երեկոները: Եւ ահա այդ առանձնակեաց և մեկա-
մաղձութեան անձնատուր եղած Պարոնեանը, երբ երեք տարի
յետոյ կրկին պատահում է Սաթենիկին, նրան աւելի գեղեց-
կացած և զգալապէս զարգացած է գտնում. իրան համակրող
այդ էակը ծանրախոհ մի երևոյթ էր ստացել. առաջին տարի-
ների զուարթութիւնը նրանից խոյս էր տուել, նրա ժպիտի մէջ
մի ստուեր և նայուածքի մէջ մի երազուն բան էր նշմարւում.
սիրոյ անծանօթ յուզմունքը և այդ ծաղկատի էակի անդրանիկ
համակրանքն ու սէրը արձագանք են գտնում «Մեղուի» խմբա-
գրի վհատած և լքուած սրտում. նա, որ հանրութիւնը սկեպ-
տիկաբար ծաղրել էր, նա, որի գրչի տակը «Մեղուի» սուր խայ-
թոցներով ծաղրուած և արհամարհուած էր» սիրոյ խանդավառ
պաշտամունքը, նա, կեանքի յոռետես մեկնիչը, այլ կերպ է բա-
ցատրում իր սեփական զգացմունքը և ուրիշ տեսակ է արձա-
գանք տալիս մարդկային սրտի այդ կախարդիչ ակնորդին: Թէ
այնուհետեւ Պարոնեանին սիրոյ ռոմանը ի՞նչ վերջաւորութիւն
է ունենում, այդ մասին կարելի է չհամաձայնել նրա այս
կենսագրութիւնը տուողի հետ. ձեռքի տակ ունենալով և
ուրիշ ակնատես, ծանօթ անձերի տուած տեղեկութիւն-
ները, կարող ենք այսքանն ասել, որ Պարոնեանի կեանքի վեր-
ջալոյսը նրա ընտանեկան օջախը այնքան պայծառ չի լուսա-
ւորում, այլ աւելի մռայլ, ցաւալի և տխուր է դարձնում. և
դրա պատճառը ինքը Պարոնեանն էր:

Անցած այդ երջանիկ օրից մի փոքր ժամանակ, Պարո-
նեանը ունեցաւ իր առանձին օրգանը «Թատրոն» անուամբ:
Այդ մի զաւեշտական թերթ էր կարիկատուբաներով զարդա-
րուած, որի ծրագիրը նոյնպէս այն էր, ինչ որ «Մեղու»-ինը—
ծաղկել, մտրակել կեղծն ու ծիծաղելին. ուրեմն կրկին նա իր
կոչման գլուխն է անցնում. ունենալով այժմ իր սեփական օր-
գանը, նա այլևս ոչ մէկից չէր քաշւում և ոչ ոքին չէր խնա-
ռւմ. ազնուականութիւնը կամ աղայականութիւնը, հոգևորա-
կանութիւնը և վաճառական դասակարգը կրկին ու կրկին ան-
վերջ ծաղրի և խայտառակութեան են ենթարկւում. այդ մըտ-
րակումները նորէն վրդովում են Կ. Պոլսոյ իմաստակ գրագէտ-
րերին և երես առած. մեծամեծներին, որի հետեանքը այն է լի-
նում, որ «Թատրոն»-ը չորս տարուայ ընթացքում ութն ան-
գամ դադարեցնւում է: և չորրորդ տարուայ վերջում ընդ միշտ
խափանւում է: Ինքը հեղինակը այսպէս է ասում լրագրի խա-

փանման առթիւ՝ «Իմ հանդէսը դադարեցրին, ինչո՞ւ նրանք ինձ թշնամի էին համարում, որովհետեւ ես յարձակուեցայ պատրիարքարանի սափրիչի վրայ»:

Չունենալով այլևս իր սեփական օրգանը, նա սկսում է աշխատակցել շատ թերթերի. Կ. Պոլսում՝ «Հայրենիքին», «Արարատին», «Լոյսին»։ Իսկ Կովկասում «Փորձին» «հոսհոս» կեղծ ստորագրութեամբ։ «Փարոսին», «Արձագանքին» «լուսարար» կեղծ ստորագրութեամբ։ Յօդուածները գրւում էին աշխոյժ, գործնական և սրամիտ։ հետաքրքիր է դրանց նիւթը. մեծ մասամբ նրան զբաղեցնում են այդ ժամանակուայ հասարակական կեանքը, ժամանակակից հարցերի քննադատութիւնը և զբաղւած ու մանկավարժական ասպարիզում գործող անձանց գործունէութեան դատաւիտումը. այդ ժամանակից սկսած միայն արեւելահայերը ծանօթանում են Պարոնեանի անձի և գրուածքների հետ:

1878 թուին Պարոնեանը հաւաքեց զանազան մարդկանց մասին գրած իր սարկաստիկական կենսագրականները և հրատարակեց «Ազգային Զոյներ» վերնագրի տակ առանձին գրքով, որի մէջ գտնւում են քսան և վեց կենսագրութիւններ. իւրաքանչիւրի կենսագրութիւնը սկսում է մանկութիւնից և հասնում մինչև կեանքի վերջին օրերը. լաւ կենսագրականներիցն մէկն է «Պորէն Գալֆայեան»-ը, որը Պարոնեանի այդ գրքի միակ իսկական սարկաստիկ հատուածն է. միւս կենսագրութիւններից յայտնի յաջողուածներն են «Գրիգոր Արծրուն»-ու, «Յովսէփ Շիրմանեան»-ի և «Մտեփան Ասլանեան»-ի կենսագրականները:

«Ազգային Զոյներով» Պարոնեանը իր արժանի տեղն է գրաւում հայ գրագէտների շարքում. սակայն մերկացնող ոճը, ազատ մտքերն ու համարձակութիւնը նրա թշնամիների թիւը առանց այն էլ բազմացնում է: Հետաքրքիր է նրա վիճակը այդ ժամանակ. հալածուելով և անարգուելով ամենքից, նա չի լռում սակայն. համարձակ և յանդուգն նա առաջ է գնում խայթելով աջ ու ձախ և բազմաթիւ արատներ մերկացնելով, երբէք ի նկատի չունենալով իր նիւթական անապահով դրութիւնը: Նրա բարեկամները պատմում են, որ նա առաւօտեան իր ուտելիքի մասին ոչինչ հաստատ բան չէր կարող առել: (Տես Արմ. Բել. 413 եր.:) Գրական գործունէութիւնը, ինչպէս մեզանում ամեն տեղ, նոյնպէս և Կ. Պոլսում հայ գրագէտին իր աշխատանքով ապրելու հնարաւորութիւն չէր տալիս: Ուստի Պարոնեանը ստիպուած է լինում առ այժմ թողնել իր իսկական վեհ կոչումը, մտնել սովորական, առօրեայ սե աշխատանքի մոայլ աշխարհը: Այդտեղ նա շփւում, աւելի ևս մօտից ծանօթանում է մարդ

կոչուած արարածի հազար ու մի այլանդակութիւնների, անթիւ թերութիւնների հետ, որի ալիքներից ինքն էլ յաճախ ստիպուած էր տարուբերուել և տատանուիլ, բայց որոնց դէմ նա կռուել էր և պիտի կռուէր մինչև կեանքի վերջը:

Բերայի հեռագրատանը նա բաւական ժամանակ պաշտօնավարութիւն է յանձն առնում, յետոյ իբրև հաշուապահ այս այն վաճառականի մօտ տեղ է փնդռում. ազգային պաշտօնների էլ ձեռնամուխ է լինում, պատրիարքարանի և երեմի էլ միացեալ ընկերութեան քարտուղար դառնում, յետոյ «Ազգային ժողովների» ատենադպիր և ապա Ադրիանապոլսի կողմից երեսփոխան է ընտրւում: Այսպիսի խառն կեանքի մէջ ապրելով՝ նա թէև մանրամասն ծանօթացել է կեանքի բազմազան երևույթների և կողմերի հետ, բայց միև կողմից էլ քիչ ժամանակ է ունեցել զբաղանութեամբ ղրադուելու և իր գրուածները շտապ գրչի արդիւնք լինելով ի հարկէ պիտի ունենային թերութիւններ, անհարթութիւններ, որոնք գեղարուեստական երկի փայլն ու աղնութիւնը նսեմացնել կարող են միայն:

«Ազգային Զոյներին» հետևում են «Պոստոյ մը Կ. Պոլսոյ թաղերուն մէջ» և «Մեծապատիւ մուրացկանները». առաջինում նկարագրուած են Կ. Պոլսի հայկական թաղերը, իրանց բնորոշ կողմերով, բնակիչների նիստն ու կացը և դպրոցները, որոնք «փոշի ցանելու հաստատութիւններ» են անուանուած: Իսկ «Մեծապատիւ մուրացկանների» մէջ դուրս են բերուած հայ տիպեր՝ հանճար չունեցող գրագէտը, լիբը, բուլվարային խմբագիրը, անյայտ զբաղմունքի տէր մարդիկ, որոնք ինչպէս ագռաւներ հետևում են որսին, և ագահօրէն յարձակոււմ են նրա վրայ՝ նրանց կողոպտելու նպատակով:

Այդ գրուածքներին հետևում է նրա «Ծիծաղը», որ այլաբանական ձևով—կենդանիների բերանով—ծաղրոււմ են Կ. Պոլսի գրական գործիչներից շատերը:

Գալիս են ութսունական թուականները. Պարոնեանի նիւթական դրութիւնը սարսափելի է դառնում. նրա գրական աշխատանքը կարծես միտք չունէր երբէք նրա վիճակը ապահովացնելու ուստի նա սկսում է մտածել ապրելու մի միջոց հնարելու համար. ազգային և մասնաւոր հաստատութեանց մէջ այլևս նրան պաշտօն չէին տալիս, իւրաքանչիւր տեղում նրանցից մի որեւէ մէկը խայթուած, անարգուած էր. շուտով նա սկսում է ուտելիզն նիւթերի մի առուտուր. և երբ նա այնքան փող է հաւաքում, որով հնարաւոր էր մի լրագիր հրատարակել, սկսում է իր «Նիկար» նշանաւոր լրագիրը. միև կողմից, խնայելով իր նիւթական միջոցները, և թերթի ցրուիչն էլ ինքը լինելով՝ այդ

Թերթում Պարոնեանի գրիչն աջ ու ձախ իր թոյնն է թափում. «քաղաքավարութեան ֆնասներ» վերնագրի տակ լոյս են տեսնում մի շարք յօդուածներ, որոնց մէջ ամեն դասակարգի մարդիկ Պարոնեանի ծաղրից և երգիծանքից իրանց որոշ բաժինն են ստանում: Մակայն ուտեստի վերաբերեալ առևտուրը յաջող չէր. միւս կողմից «Նիկարի» համարձակ ձայնը նորից հալածանքներ է առաջ բերում սրամիտ խմբագրի դէմ. նա այնքան նեղ դրութեան մէջ է ընկնում, որ 1890 թուին 29 ապրիլին, Կովկասի Թերթերից մէկին գրում է. «Ես պատրաստ եմ ձեր Թերթին աշխատակցելու, միայն խնդրում եմ ինձ հաղորդէք նախ՝ Թերթը ի՞նչ ուղղութեան է պատկանում և երկրորդը՝ ձեր Թերթ հարկաւոր է գրել, որպէսզի ամսական քսան բուրլի ստանալը կարելի լինի»:

այդպիսի մի նամակ կարող էր գրել Պարոնեանը, երբ քաղցից մեռնելու երկիւղ կար. իսկ այդ դրութեան մէջ իր բերնից կտրելով սեփական օրգանը պահպանելու յետևից էր ընկել: Կեանքի գաղափարական կրօնից ունեցած վաստակաբեկութիւնը, հոգեկան լքումը և միւս կողմից էլ ծառայութեան և գրականութեան մէջ ունեցած լարուած աշխատանքը, վերջնականապէս սպառում են նրա ոյժերը. հին ցաւը երևան է գալիս, իսկ բժշկուելու ոչ մի միջոց. և 1891 թուի մայիսի 27-ին երկուշաբթի օրը մեռնում է Պարոնեանը, մաշուած թոքախտից, աղքատութեան և միջակութեան մէջ:

Պարոնեանի մահուանից յետոյ միայն, ինչպէս միշտ պատահում է մեր մէջ, ամենքը հասկացած գրագէտի մեծ արժանիքը և նշանակութիւնը, գրագէտ՝ որ ցաւել էր ազգի բարոյականութեան անկման վրայ, տալիս են նրան իր թաղման ժամանակ այն պատշաճաւոր յարգանքը, որին արժանի էր հայ մեծ հեղինակը իր կենդանութեան ժամանակ. ի զուր չէ որ հայի առաջնների մէջ կայ հետեւեալ ասացուածը որ հայ ազգի բնատրութիւններից մէկն է որոշում. — «Գնա մեռիք, արի սիրեմ»: Թաղմանը ներկայ էին երկու արքեպիսկոպոսներ, չորս եպիսկոպոսներ, հոգևորականների մի մեծ բազմութիւն. ժողովուրդը խռնուած հետևում էր հանգուցեալ հեղինակի սև և մույլ դագաղին և գլխիկոր ուղեկցում յուղարկաւորութեան հանդէսին: Խորէն Նար-բէյը, որը ենթարկուած էր տաղանդաւոր հեղինակի սուր երգիծանքին, յիշելով Պարոնեանի տխուր և միայնակ կեանքը, ուղղակի ասաց, որ Պարոնեանի գրուածները անմահ են: Այնուհետև յուղուած և վրդովուած՝ վերջին հրաժեշտը տուեց հանգուցեալ գրագէտին, իր մտերիմ ընկեր Յովհաննէս էֆ. Սէթեանը, իր խօսքը վերջացնելով հետեւեալ խօս-

քերով. «Ո՛վ առանց խղճի խայթի կը համարձակուի ասել, որ Պարոնեանը իր կեանքի ամենադժուար ընդլններին չի ունեցել բաւականաչափ անվեհերութիւն և հաստատակամութիւն»։ (տե՛ս Арм. Белл.) Իսկ այդ մասին ինքը Պարոնեանը ասել էր. «տաղանդը, հանճարը առանց քաջալերութեան կը մեռնին»։ (տե՛ս, «Մեծապատիւ Մուրացկաններ», 113 երես)։

Բացի վերոյիշեալ երկերից, Պարոնեանը ունի նաև անտիղ գրութիւններ. մի քանիսը կիսատ թողած, օրինակ «Պոյգ»։ Նա զբաղուած էր թարգմանութիւններով. օր. հին գրականութիւնից՝ իրան սիրելի գրութիւններից, հայերէն է թարգմանել Լիւցիանի երկերից «Աստուածների խօսակցութիւնը» և «Մեռեալների թագաւորութեան մէջ խօսակցութիւնը»-ը։ 1892 թուին Պարոնեանի գործերը Թիֆլիսում հրատարակուած են։ «Խիկարից» վերցնելով «քաղաքավարութեան ֆուսները» վերնագրով յօդուածները հրատարակուած են առանձին գրքոյկով. «Ազգային Ձոջերը» երկրորդ անգամ տպագրուած է (Ա. տպագրութիւնը եղել էր Կ. Պոլսում)։ Իսկ «Մեծապատիւ մուրացկաններն» էլ թատերգութեան փոխուելով ներկայացուած է Թիֆլիսի բեմի վրայ։ Կ. Պոլսում և Թիֆլիսի թերթերում «Հոսհոս» ստորագրութիւն կրող նրա մի շարք յօդուածներն էլ հրատարակուած են «Հոսոսի Ձեռագրերը» վերնագրով, առանձին գրքոյկով. նրա գրութիւններից արեւելահայերին ամենից աւելի դուր է գալիս «Մեծապատիւ մուրացկանները» որը մինչև հիմա երեք տպագրութիւն է ունեցել և սպառուել է։ Սակայն այդ երկերի հրատարակութիւնից չօգտուեցան երբեք ոչ Պարոնեանի այրին, և ոչ էլ նրա որդը. թէև արժ. Գիւտ քահանայ Աղանեանը Պարոնեանի գրութիւնները հրատարակութիւնը ստանձել, և մի ժամանակ հետաքրքրուել էր Պարոնեանի թշուառ ընտանիքին օգնել այդ հրատարակութիւնների օգտով, բայց չիմացուեց որոշ, թէ արդեօք խեղճերը մի բան ստացան թէ ոչ։

III

Ահաւասիկ, համառօտակի յիշելով Պարոնեանի կեանքը։ Այժմ՝ նայելով նրա գրութիւններին, տեսնենք թէ Պարոնեանի նկարագրած կեանքը ի՞նչպիսի բովանդակութիւն ունի և ի՞նչազդեցութիւն է թողել նրա վրայ այդ կեանքը։

1850-70 նոյնիսկ 80-ական թուականներում Պարոնեանը զբաղուել է լրագրական գործունէութեամբ։ Գործունէութեան մի ասպարէզ էր դա, ուր կեանքը ալիքան էլ բազմակողմանիութիւն չունէր, համեմատած ռամիկի կենցաղին հետ, ուր ան-

հատական մանր մունր հաշիւներն էին միայն մարդկանց դեկլարում։ Խմբագրերը և յօդուածագրերը չէին ոգևորուած բարձր և վեհ սկզբունքներով և չէին ձգտում լրագրութիւնը բարձրացնել և կատարեալ աստիճանի հասցնել։ Խմբագրի համար գոյութիւն ունէին երկու սկզբունք. ա) լրագիրը իրանց ձեռքում մի զէնք դարձնել. բ) այդ զէնքով պաշտպանել միմիայն իրանց անհատականութիւնը. անհատականութիւնը կուզէր հասկացէր բարոյական, իսկ եթէ կանխում էր, նիւթական մտքով լրագիրը՝ հասարակական կարծիքի այդ շտեմարանը իրանց համար դարձնելով արհեստանոց, դարձնի սալ, որի վրայ կռում կոփում, ողորկում, ազնուացնում են ոչ թէ հասարակաց կարծիքը, այլ մեկուսացած խմբագրերը անմտօրէն ջուր են ծեծում։ Միւս կողմից լրագրութեան էջերը լցւում են շողոքորթութեան անվերջ շարքերով, հարուստ բաժանորդներ ճարելու իսկական աշխատանքով, մուրացկանութեամբ զբաղուելու գեղեցիկ գործունէութեամբ, որին իբրեւ ճշգրիտ պատկեր կարող ենք ի նկատի ունենալ «Մեծապ. Մուրացկանների» մէջ եղած խմբագրի տիպարը. (տես. Մ. Մուրաց. 11—20 եր.) այդ մի ինքնուրոյն շողոքորթութիւն է, որի գործածութեանը ձեւերի մէջ ոչ մի խտրութիւն չեն դնում. շողոքորթում են պատրիարքարանը և պատրիարքին, քանի վերջինս դեռ պաշտօնանկ չի եղել. շողոքորթում են մի որևէ ազգային հաստատութեան վերաբերմամբ, որպէսզի այդ հաստատութեան ի նպաստ եղած հանգանակութիւնը իրանց թերթերի միջոցաւ լինի և իրանք էլ օգտուեն։ Շողոքորթութեան սովորութիւնը յատուկ է ոչ միայն լրագրութեան, այլ, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, հասարակութեան ամբողջ փչացած, անբարոյականացած մասը այդ զէնքը գործ է դնում գոյութեան ահեղ կռում. պիտի շողոքորթես, որովհետև այդպէս է պահանջում «քաղաքավարութիւնը» և որ գլխաւորն է, քո սեփական շահը. ահա թէ հասարակութեան որ գլխաւոր թերութիւնն է առիթ տուել Պարոնեանին գրելու «Քաղաքավարութեան քննանք» անուն կրող տեսարանները։

Միւս կողմից լրագրութիւնը ասպարէզ էր դարձել իրար հայհոյելու, ստոր անուններով իրար պատուելու. ասածներիս իբրեւ յարմար օրինակ կարող է ծառայել «Ազգային Զոյների» մէջ (76 եր.) Իւթիւճեանի կենսագրութիւնը, որի մէջ պատկերացրած տեսարանների վրայ կարելի է նայել ծիծաղով և միևնոյն ժամանակ խոր վիշտ զգալով։ «Փունջ» և «Մասիո» լրագիրները իրար դէմ դատ են բաց անում, այն պատճառով, որ «Փունջի» խմբագիրը «Մասիսի խմբագրին անուանել է «կենդա-

նի»՝ այդ դատի մէջ կարծես կատակերգութիւն են խաղում. դատողները սոփեստօրէն վիճում են, թէ կենդանի բառը «անասունի» իմաստ ունի, թէ ուրիշ մտքով է գործածուած. «Փունջի» խմբագիրը պատճառաբանում է թէ «կենդանի» բառը այդ իմաստը չունի. որովհետեւ ա. գրքի մէջ Աստուծոյ համար ասուած է թէ՛ «կենդանի է Տէր»։ Ահա այսպիսի երեխայական և անօգուտ բանակութիւնների ասպարէզ էր դարձել Կ. Պոլսի հայ լրագրութիւնը. շատ լրագրեր իրանց այդ թերութեան պատճառով իրօք արժանի էին Պարոնեանի թունալից ծաղրին և երգիծանքի սուր խայթոցներին. յիշենք այդպիսի լրագրներից մի քանիսը. «Երևակ» լրագիրը (1857 թուին) լիքն էր հին նախապաշարունակներով և դեերի հաւատալիքներով. տպում էր բազմաթիւ անմիտ յօդուածներ, որոնք պապականութիւնը և կաթոլիկութիւնը անմիտ գովասանքներով և անհեթեթ մտածողութեամբ աշխատում էին մինչև երկիրնքը հասցնել։ «Մասիս» շաբաթաթերթը թողնելով մի կողմ լրագրութեան հիմքը կազմող ազնիւ սկզբունքները և դադափալները, միշտ աշխատել է ունենալ այն տրամադրութիւնը, որ ժողովրդի սրտին մօտիկ է. մի լրագիր էր դա, որը առանց մտածելու կարող էր հակասական նամակները մէկը միւսից յետոյ տպագրել. իսկ այդպիսի հակասութիւններից խոյս տալու համար թերթի խմբագիրը ստիպուած էր իր մատին դերձան կապել։ «Մանգումէի էֆքեար», որի խմբագիրը (Կ. Փանոսեան) ինը ժամուայ մէջ ինը հազար հայհոյութիւններ կարող էր անել։ «Մէճմուա-ի-հալատիս», որը եղեռնագործութեան պաշտպան է հանդիսանում։ «Մէճմուա», «Թէրջիման-ի-էֆքեար», «Լրագիր» և այլ բազմաթիւ թերթեր, ի թիւս որոց և Կովկասի թերթերից «Մշակ» իր յարձակութիւնների պատճառով, Պարոնեանի կողմից ծաղր ու ծանակի առարկայ են դառնում։

Սակայն չպիտի շեշտել միայն թէ Պարոնեանը լրագրերի մէջ միայն թերի կողմեր է տեսնում. ոչ, նա իր պարսաւած «Մասիս» և «Մանգումէի-էֆքեար» թերթերի մէջ էլ նոյնիսկ նկատում է դրական յատկութիւններ կամ կողմեր. բայց աւելացնում է. «սակայն ի՞նչ օգուտ, ճշմարտութենէ աւելի հայհոյութիւն կայն կայն կայ»։ (տես, «Ազգ. Ջոջեր» եր. 141). թերթեր, որոնց խմբագրերը «շաբաթն անգամ մը իրենց կարծիքը կը փոխեն» (նոյն գիրքը—82 եր.)։ Պարոնեանը աւելի համակրում և դրական կողմեր է տեսնում «Մեղու» և «Արևելեան Մամուլ» լրագրերի մէջ. «Միւնատի-ի-էրջիս»-ը՝ նրա գովասանքին է արժանանում. նա էր որ առաջին անգամ յարձակուեցաւ ամիրայի և արհեստաւորի, կաթողիկո-

սի և փոքրաւորի, հարուստի և աղքատի վրայ. իր բռնած այդ ուղղութեան պատճառով, նա ժողովրդի սիրելին է դառնում. որովհետեւ մինչև այն ժամանակ «ամիրայի մը թաշկինակին դէմ խօսիլը երկնից դէմ ապստամբիլ կը նշանակէր. այն ատենները գերագոյն ժողովոյ մէջ անիրաւութիւնը ճշմարտութեան ներկայացուցիչն էր, բռնութիւնը գաւազանն ի ձեռին կը նախագահէր, արդարութեան աթոռին վրայ ամիրաներուն կամքը բաղմած էր, իրաւունքը ֆալսխա կ'անուանուէր»։ (տես, «Ազգ. Զոյ.», 133 եր.). և երբ այդ լրագիրը Զէյթունի խնդրին պաշտպան է հանդիսանում (1853 թ.) դադարում է։

Այժմ, տեսնելով վերոյիշեալ լուրջ, բայց վարկաբեկ թերթերի զրաղմունքի որպիսութիւնը, հարցնենք, ի՞նչ պիտի անէին երգիծարանական թերթերը։ Պարոնեանը, որ «Մեղու»-ի խմբագրի պաշտօն էր ստանձնել, շատ լաւ իւրացրել է ժամանակի սրտամոռութիւնը. երգիծական այդ կարևոր յատկութիւնը, ինչպէս միւս զաւեշտական թերթերի խմբագրերը՝ նոյնպէս և Պարոնեան չի զարգացրել և բազմակողմանի դարձրել. Պարոնեանի մտաւոր զարգացման հետ նրա երգիծանքը սակայն ժամանակի ընթացքում կատարելագործութեան հասած չենք տեսնում, նրա ծաղրի տեսակը աւելի ագնուացած և մաքրուած չի հանդէս գալիս, այլ ընդհակառակն ենթարկուելով իր շրջապատի ազդեցութեան, աւելի կոպտանում է. «Խիկարի» մէջ նա իր մի պաշտօնակցին «իշու» է նմանեցնում և այդ նմանութիւնը մի քանի անգամ կրկնում է և ընդլայնում. (տես, «Ծաղիկ» 270 եր.) այնպէս որ Պարոնեանն էլ նեղ ընկած րոպէին երբեմն հայհոյանքի օգնութեանն էր դիմում։ Սակայն լրագրական երկրորդ յատկութիւնը՝ շողոքորթութիւնը, Պարոնեանի համար բոլորովին օտար մնաց։

Պարոնեանը լրագրական մթնոլորտի աղտեղի հորիզոնի վրայ ունեցել է յատուկ վեհութիւն և բարոյական բարձրութիւն. անօթութեան վախը, առօրեայ պարէնը հայթհայթելու դժուարութիւնը նրան չեն ստիպել երբեք շողոքորթութեան դիմելու, հարուստներին փաշփայելու միջոցին ապաւինելու, ոչ միայն իր նիւթական դրութիւնը ապահովելու համար, այլ նոյնիսկ իր սեփական օրգանի յարատւութիւնը գոնէ պահպանելու։

Այժմ տեսնենք, թէ կրթական գործը և կամ մասնաւորապէս դպրոցական աշխարհը աւելի միխթարակման վիճակի մէջ էր քան լրագրութիւնը։ Ազգային գործիչներին զսաստունների կամ ուսուցիչների վիճակը ամենախղճալի է։ Պարոնեանը իբրև ուսուցիչ, իր անձնական փորձով խրատուած, իրաւունք ունէր

ասելու. «Դասատուութեամբ ապրել... հրաշքի դարերը անցել են»։ դասատուութեամբ մեռնիլ, այս է իրականութիւնը. մի ուրիշ տեղ նա ասում է. «քաղաքագէտները մեծ գործ մը ըրած կ'ըլլան, եթէ կախուելու անձերը թիւքբիա ղրկեն դասատուութիւն անելու»։ (տես, «Ազգ. Զոյ.» 305 եր.), մի այլ տեղ կեղծ փող ստացող մի մուրացկան անիծելով փող տուող անցորդին՝ կանչում է նրա յետեից—«վարժապետ ըլլաս... վարժապետէն աւելի բան մը, վարժապետացու ըլլաս»։ Չկարծենք թէ ուսուցչի վիճակի նկարագրութիւնը, անցնելով Պարոնեանի երգիծական պրիզմայից՝ իր էութեամբ չենք տեսնում մենք. ոչ, Տաճկաստանում ուսուցիչ եղողներէից եթէ հարցնելու լինենք, նրանք նոյնիսկ հիմա նոյնը կը նկարագրեն մեզ, ինչ որ էր սրանից 20—25 տարի առաջ։ Եւ իսկապէս ինչո՞վ պէտք է ապահովուած լինի ուսուցչի նիւթականը, եթէ ոչ ժողովրդի նախաձեռնութեամբ. ի՞նչպէս էր վերաբերում ժողովուրդը դէպի դպրոցը, այդ մասին շատ նպաստաւոր տեղեկութիւններ չենք գտնում Պարոնեանի գրութիւններում, անհոգութիւնն է այն միակ թշնամին, որի աւերածութեան է ենթարկուած ամբողջ ուսումնական գործը. ժողովուրդը չէ, որ հետաքրքրւում է իր դպրոցներով, այլ մի քանի հարուստներն են կամ ամիրաները, էֆէնդիները, բէյերը, որոնք, իրարից վրէժ լուծելու համար, հակառակորդի հովանաւորութեան տակ գտնուող ուսումնարանը աշխատում են փակել և կամ հակառակորդին համակիր ուսուցիչներին փոփոխել և հալածանքի ենթարկել։ Ի՞նչ անէր դժբախտ ուսուցիչը. նա ի հարկէ շողքորթութեան պիտի դիմէր՝ անօթի մեռնելու և ամսական չստանալու ահաւոր և սպառնալից վիճակին չենթարկուելու համար. ուստի ուսուցիչը հոգաբարձուի ահաւոր ստուերի տակ պիտի նիհարանար և աւելի «ճաշու ուտէր, քան հաց» (տես «Ծաղիկ»)։

Վարժապետի պատիւը ընկել էր մի կողմից ուրիշների ետական հաշիւներից բղխած ընդհարումների պատճառով, իսկ միւս կողմից էլ իր, ուսուցչի, ստորաքարշութեան համար։ Բայց արդեօք իրանք ուսուցիչները, անձնական բարձր առաքինութիւններով օժտուած մարդիկ էին, արժանի էին սերունդ զարգացնելու և դաստիարակելու բարձր կոչման, թէ ոչ. այս հարցի պարզաբանութեան համար արժէ դիմել «Կ. Իւթիւճեանի կենսագրութեան»։ (տես. «Ազգ. Զոյ.» 82 եր.)—«Կ. Իւթիւճեան, դերձակի խանութում բաւական ժամանակ վերաբերուէր արդուկելէ զինի, 1833 թուին Կ. Պոլսոյ ճեմարանում քիչ մը ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն և քերականութիւն կը սովորի և Փարիզում երկուքէն երեք տարի ժա-

մանակ անցնելէն յետոյ, երբ խանութ մը բանալու համար ստակ չունենալուն վրայ կը վհատի, և զի մեր ազգին մէջ վհատութիւնը մարդս կամ գերեզման կը տանի և կամ խմրագրութեան ասպարէզը կը նետէ, ուստի այս վերջինիս մէջ ձգուելու դժբախտութիւնն ունեցաւ և անկէ վերջը ուսուցչական ասպարէզը՝ որով հայոց լեզուն պիտի կռկէր, դրաբառը մերժէր և աշխարհաբառն ընդունէր»։ Տէրոյեանի կենսագրութիւնը նոյնպէս բաւական փաստեր է տալիս ուսուցչի հոգեկան դարգացման առտիճանի մասին։ Գաւառական մի գիւղում ծնուած և կրթութիւն ստացած Տէրոյեանը՝ բախտի բերմամբ Կ. Պոլիս է ընկնում, և խալիֆաների օգնութեամբ մին մենակ յանձն է առնում մի ամբողջ ուսումնարանի ուսուցչութիւնը. այդ ուսումնարանում նա գործ է դնում յայտնի Տէր-Թողիկեան մեթոտը. մաշուում են աշակերտների ծնկները, քարանում նրանց սրունքները ֆալախայի ուժեղ հարուածների ամենօրեայ կրկնութիւններից, բայց ներանք դեռ չեն ճանաչել գրի սեն ու սպիտակը, դեռ մարդ չեն դարձել։ Խնչ էր ուսումնարանի ծրագիրը և խնչ մեթոտով էին աւանդուում աւարկաները, որ աշակերտները խնչ հասկանային։ Տասից տասներկու տարուայ ընթացքում կեանք մաշեցնելով քերականութեան, ճարտասանութեան, տրամաբանութեան վրայ, քերական, սաղմոս և Գործք Առաքելոց անգիր անելով, թուրքահի նման կրկնելով այդ անթիւ աւարկաններից աւանդուած դասերը, աւարկաններ՝ որոնք իրանց անվերջ «ուրթիւն» ներսովը ուսուցչին անգամ կը շքեցնէին, ուր մնաց անմեղ մանուկներին, աշակերտները դուրս էին դալիս ուսումնարանից աւելի տգէտ և բթացած, քան ուսումնարան մտնելիս։ Իսկ խնչ էլն անում ծընողները։

Ուսման վրայ ուլ էր ուշադրութիւն դարձնողը, հետաքրքրուողը. բաւական էր, որ մի ծնող կարողանար իր որդուն բաւականաչափ վաճառականական հաշիւներ և գիտելիքներ սովորացնել և մի վաճառականի մօտ տեղաւորելով՝ ճարպիկ կերպով իւրացնել տար առևտրականի մեքենայութիւնները. ահա սա էր այն գլխաւոր սկզբունքը, որի մէջ մնում էր մանուկ սերունդը. այդ պատճառով օտար լեզուների ուսումը ամենից քերադասն էր համարուում և բազմաթիւ ընտանիքներ օտարազգի դասատու էին հրաւիրում իրանց տները. այդ էր պատճառը, որ այն ծնողները, որոնք ազգային վարժարանին անկարող էին մի համեստ գումար վճարելու, իրանց դասակները օտար ուսումնարաններ ուղարկելիս, կամ դասատուներ հրաւիրելիս՝ անմիմունջ բաց էին անում իրանց լիքը բաւկները։

Քննութիւնները և պարզեւարաշխութեան հանդէսները կատակերգական բնաւորութիւն էին կրում: Այսպիսի անմխիթար պատկեր ունէր կրթական գործը, որի մէջ, դժբաղդարար ասինք թէ բարեբախտարար, ինքը Պարոնեանն էլ միջամուխ է եղել: Թէև պէտք է շեշտել, որ նա իր պաշտօնակիցներից աւելի զարգացած և պարտաճանաչներէն էր. ունէր այն առաւելութիւնը, այն քանքարը, որը պահանջոււմ է ազգին կամ հասարակութեան ծառայող բոլոր անհատներից և որի օգնութեամբ միայն կարելի է կառուցանել համայնական երջանկութեան շէնքը:

Անհատից պահանջուելիք պարտաճանաչութեան այդ զգացմունքը տեսնենք նկատուում է նոյնպէս Կ. Պոլիսոյ ազգային հաստատութիւններում գործող ղեկավար անձանց մէջ: Ազգային ժողովները, ուր նոյնպէս գործել է Պարոնեանը, աւելի յուսալից և արդիւնալից ասպարէզներ էին գործունէութեան համար, քան լրագրական և ուսուցչական կողմները. այստեղ էլ մենք լսում ենք, ի հարկէ օդի մէջ ցնդող և ոչ թղթի վրայ յարատեւող, անմիտ վիճարանութիւնները, նոյն անձնական մանր-մունր հաշիւները և խժրժանքները, փքուն նախագծերը մի որեւէ գործ սկսելուց առաջ, այդ առթիւ առաջացած անհամ և անմիտ, վերջ չունեցող հակաճառութիւնները: «Միծաղի» մէջ «Կենդանիներու ժողովը» շատ յաջող կերպով բնորոշում է ազգային ժողովների էութիւնը: Ժողովական անդամների թերութիւնների մէջ ամենաաչքի ընկնող թերութիւնը անպարտաճանաչութիւնն է. ժողովներին չեն յաճախում, ինչո՞ւ համար, անձնական տկարութեան, գլխի և սրա նման ցաւերի (ի հարկէ շինծու), «ազգականի մը մեռնելուն» և այլն, և այլն պատճառներով: Միւս կողմից «ազգային գործիչ», «ժողովի անդամ» և այլն սրանց նման անունները իրանց վրայ առնելով՝ աւելացրել են միայն ազգի և պատրիարքի պարտքերը և կամ դուրս են եկել իբրև կաշառակեր, անբարեխիղճ մարդիկ, օգտուելով անխնայ կերպով՝ առանց այն էլ ազգային դատարկ մեղուկից:

Բազդի բերմամբ համայնական գործում բարձր պաշտօններ ձեռք ձգող կամ գծուծ, իսկական հաշիւներով առաջնորդուող աղայականութիւնն է, որ հասարակութեան ղեկավարն է հանդիսանում. եթէ, օրինակ, այդ աղայականութիւնը դատաւոր է մի որեւէ ամբաստանուածի, այդ ժամանակ դատապարտեալի վերաբերմամբ նրա անձնական հաշիւները անսահման կրքի են փոխուում, անարդարութիւնն է որ տիրում է այդ մարմինին. իսկ այդպիսի անձինք միայն ատենապետ չեն. ազգի մէջ ինչքան հաստատութիւններ կան, որ դրանց վճռական veto-ով են առաջնորդուում: Պարոնեանը, որ Ազրիանապոլսի կողմից

իբրև երեսփոխան ջերմ մասնակցութիւն է ունեցել երեսփոխանական ժողովներում, և իբրև սուր դիտող մեզ տալիս է պատկերներ այդ կեանքից, որոնք ակնյայտնի կերպով ցոյց են տալիս այն կարծիքի ճշտութիւնը, թէ ազգային այդ հաստատութիւններն ու ժողովները և կամ՝ մի խօսքով ասած՝ սահմանադրութիւնը, որը հաստատուեցաւ 1862 թուին, և որը այնքան բուռն ոգևորութեամբ տօնուեցաւ արևմտահայերից, բոլորովին անժամանակ մի պահանջ էր արևմտահայերի համար և ամբողջովին անիրազործելի մի առաջարկ առ բարձրագոյն դուռը: Այդ գաղափարը առաջ եկաւ, ծնուեցաւ Կ. Պոլսի և կամ տաճկահայ այն ուսանող սերնդի ուղեղում, որը տարուած էր ֆրանսական կուլտուրայով և մակերևոյթօրէն ոգևորուած էր ֆրանսական մեծ յեղափոխութեան առաջացրած արգասիքով. յեղափոխութիւն, որի արձագանքն էր Կ. Պոլսում թուրքական կողմից սահմանադրութիւնը, և իսկապէս թիւ էին այն բազմազան ժողովները, եթէ ոչ ֆրանսական գունաւորութեամբ Կ. Պոլսի տեղափոխուած դատարկ սրահներ, լցուած դատարկագլուխ ժողովականներով. վերջապէս թիւ էին այն կուսակցութիւնները, որոնք յայտնի էին հայ երեսփոխանական ժողովում «ձախակողմեաններ» և «աջակողմեաններ» անունով, եթէ ոչ փայտի ձիով ոգևորուած երեսայի ասպատակութիւնները. թիւ կարող էր անել ձեռքն ու ոտքը կապուած «գործադիր ժողովը» բարձրագոյն դուռն աշաւուրջ հսկողութեան տակը, մի ժողով, որ անցեալ դարում Եւրոպայում այնքան մեծ գործեր էր տեսել:

Օտարի յառաջադիմութեան կամ զարգացման այդ սխալ ըմբռնումը և տեղափոխութիւնը հայ հողի վրայ, աւելի աչքի է ընկնում ընդհանուր գրական ասպարիզում. լրագրութիւնը, ինչպէս տեսանք, այս կողմից բազմաթիւ պակասաւոր կողմեր ունէր. այժմ տեսնենք թէ գեղագիտական գրականութիւնը հիմնուած էր լուրջ հիմքերի վրայ, թէ ոչ:

Բանաստեղծները և գրագէտները այնքան բազմացել են, որ սփռիւնները նոյնիսկ կարող են բանաստեղծ կամ գրագէտ դառնալ. և բնութարիստների այդ բազմութիւնն է, որ գնահատում է գեղարուեստը. չկայ հասկացող մասսա, չկայ արուեստի լուրջ քննութիւն. և մի որեւէ միջակութիւն կամ աւելի ցած միջակութիւնից՝ «ազգային քերթող» և այլ մականուններ է ստանում ազգային համրակ վարպետներից: Բանաստեղծական գրութեանը կամ թարգմանութիւնների շատ անգամ այնքան անհասկանալի են լինում, որ, օրինակ, «Սուրէն Նար-բէյի «Դաշնակը Լամարթիւնի» թարգմանութիւնը հասկանալու համար

չորս հոգիէ կազմուած մասնաժողով մը ընտրուեցաւ և երբ ասոնք ալ անկարող եղան հասկնալու, այն ժամանակ դիմեցին Թարգմանչին, սակայն, վրայէն բաւական ժամանակ անցած լինելուն համար, ինքն ալ չէր կրնար հասկնալ իր Թարգմանութիւնը»։ (տես, «Ազգ. Զոյձ» 9 եր.)։ Այստեղ դեռ ևս խօսքըս մի աչքի ընկնող բանաստեղծի մասին է, ուր մնացին այն բազմաթիւ միջակութիւնները, որոնք առանց մուսայի մի տող անգամ գրել չեն կարող, իսկ այդ մուսան էլ ո՞վ գիտէ քանի՞ ոսկով կը բարեհաճի այցելել իր դժբաղուխ բանաստեղծին։ Արտադրելու, ստեղծագործելու գործում դրանց խղճութեանը չափ չկայ. բանաստեղծութիւնը՝ այդ թերութեաների ձեռքում իբրև գործիք կամ մի արհեստ է, որից նրանք օգտուում են իրանց դատարկ որովայնի համար, օրապահիկ հայթայթելու, կամ եթէ կան բարեկեցիկ պօէստներ, դրանք էլ բանաստեղծական ներշնչման են ենթարկուած միայն պարապ լողակներին, այն մարդու նման, որը ծխում է միայն ֆանտազիայի համար. իսկ ի հարկէ երբ մարդուն միայն յատուկ այդ գոհարը, մտքի աստուածային այդ պարզէն գործադրում է առօրեայ ճնշին առաքականների ձևով, նա կորցնում է իր վեհութիւնը. դառնալով ընդհանուրին մատչելի սեփականութիւն, որին տիրանալու համար այնքան էլ թանկ գին չէ պահանջուում, դրանով զնահատութեան իմաստը նսեմանում է և պատահած մարդը, չոր ասդիէն անդիէն խօսքեր հաւաքելով, զանոնք կը սանդրէ, կը կոկէ, անուշաբոյր իւղերով կ'օծէ և հրապարակ կը հանէ, երկու տողով հասկանալի բան մը—իւր գրիչին տակ երկու էջի մէջ անհասկանալի կ'ըլլայ» («Ազգ. Զոյձ» 211 եր.) բանաստեղծ կ'անուանուի Խոնչ ենք տեսնում այդ տողերից. որ բանաստեղծութիւնը ոչ թէ մտքի և ձևի գեղարուեստականութեան մէջ էր փնդուում, այլ միայն բանաստեղծական բառերը և ճարտասանական ձևերը բաւական էին գոհացնելու բանաստեղծութեամբ թէ՛ զբաղողներին և թէ՛ հետաքրքրողներին գեղարուեստական ճաշակը։ Գրութեան ոճը կարող էր երբէք մտքին չհամապատասխանել, այդ նշանակութիւն չունէր, բաւական էր, որ մի բանաստեղծութեան մէջ չափ, յանգ և ընտրովի բառեր լինէին։

Միւս կողմից բանաստեղծութիւնը լցւում է Հոմերի, Ուիլզիոսի և այլ բազմաթիւ կլասիկ հեղինակների աստուածութեանց անուններով. օտար տեղերի անուններ նոյնպէս հայ բանաստեղծութեանց մէջ իրանց փառաւոր տեղն են զբաղում։ Լեզուական արտայայտութեանց մէջ խիստ աչքի է ընկնում մի տեսակ թեթևութիւն, որը ակնյայտնի կերպով ֆրանսական

լեզուի ազդեցութիւնն է ցոյց տալիս. ազգայնական նիւթերը նոյնպէս բոլորովին չեն զբաղեցնում ազգային գրչականերին: Իմաստակ բանաստեղծի իբրեւ յաջող տիպ՝ կարելի է գտնել «Մեծապատիւ Մուրացկաններն» մէջ:

Պարոնեանը հետեւալ կերպով է գնահատում հայ հանճարը. «Մենք հանճարահանդէսին մէջ 'ի տես աշխարհի դնելու համար քանի՞ քերթուած ունինք. մենք զժբախտաբար ոսկի կ'անուանենք, այն, ինչ որ պղինձ է, և որը սակայն ոսկիի պէս կը հնչէ ժողովրդի ականջին» (տես, «Ազգ. Զոյներ» 205 եր.). և Պարոնեանի կարծիքով մի որեւէ բանաստեղծութիւն կամ «ըլլալու է և կամ ընաւ ըլլալու չէ». ուստի նա խորհուրդ է տալիս.— «Ազգը քիչ մը խոհեմութիւն բանեցնէր և երկաթագործը ժամագործութեան պաշտօնին չ'հրաւիրէր, իսկ հաշուապահն ալ բանաստեղծութեան ընտրելի չ'ներկայացնէր. (տես, «Ազգ. Զոյ.» 156 եր.):

Աւելի բարձր փորձառութեան և գիտութեան տէր չեն հասարակութեան բժիշկներն ու փաստաբանները. բժիշկներ, որոնք ոչ մի հմտութիւն չունին իրանց արհեստի մէջ և որոնք, կարելի է ասել, ամենայն համարձակութեամբ ի չարն են գործ դնում իրանց արհեստը և հիւանդների յոյսը, իրանց վայրի վերոյ մտածողութեան և աննպատակ փորձերի պատճառով բազմաթիւ հիւանդների մեծամեծ վնասների ենթարկուելու և նոյնիսկ մահուան պատճառ են դառնում: Նրանք իրանց տգիտութեամբ հանդերձ՝ մեծ գումարով միայն՝ աղքատի կարողութեան անհամապատասխան այցելավարձով, համաձայնում են այցելել և օգնել, եթէ ձեռներից գալիս է: Նոյն և փաստաբանները, որոնք պետական օրէնքներին, օտար և ազգային սովորութիւններին բոլորովին անտեղեակ են և որոնց գործունէութիւնը ազգային և պետական պաշտօնատներում կատակերպական ընաւորութիւն է կրում: Ի՞նչ գեղեցիկ տիպար է այդպիսի փաստաբանների «Բաղդասար Աղբար»ի մէջ երևցող օրէնսգէտը:

Վերոյիշեալ զբաղմունքները ունեցող դատակարգները մայրաքաղաքի հայ ընակչութեան ընտրելիներն են. մտաւոր զարգացման ղեկավար հանդիսացողները. երիտասարդական այն շարքերն են, որոնք կոչուած են տգիտութեան դէմ մարտնչելու և սակայն սրանց գործունէութիւնը ազգի զարգացման և լուսաւորութեան գործում՝ ոչ մի նրական արդիւնք չառաջացնելուց զատ՝ ընդհակառակն հասարակութեան ցեցեր են եղել, անխնայ սպառելով և փչացնելով

նրա թարմ ոյժերը, իրանց մուրացկանութեամբ ոչնչացնելով նրանից խլած լուման. բայց նրանք արժանապէս ծաղրի և խայտառակութեան են ենթարկուած Պարոնեանի «Մեծ. Մուրացկաններ», «Բաղդասար աղբար», «Ազգային Զօշեր» և միւս գրուածներում:

Պարոնեան, նկարագրելով անգործների և մուրացկաններին այդ հսկայ բազմութեան ողորմելի դրութիւնը, կարծես խղճահարոււմ է դրանց վրայ և «Ազգային Զօշերի» (296 եր.) մէջ նրանց խորհուրդ է տալիս, որ փոխանակ նրանից ողորմութիւն խնդրելու, այստեղում, այնտեղում պաշտօն մուրալու, զբաղուին մի որևէ արհեստով և աւելի ազատ, անկախ և ապահով ապրեն. բայց միւս կողմից էլ նա աւելացնում է— «այսօր անգործ պատողներուն և ոչ մին կրնայ մասվաճառ ըլլալ, ոչ ալ նպարավաճառ. թող որ դրամագլուխ չունին, այլ և գրականութենէ մասվաճառութեան երթալը քիչ մը դժուար է, վասնզի ամեն գործ՝ որչափ ալ դիւրին երևնայ դուրսէն, գաղտնիք մ'ունի իր մէջ»: Ահա այդ գաղտնիքն է, որ չեն կարողանում լուծել «Մեծապատիւ մուրացկանները» և աւելի լաւ են համարում երեսի մրով ապրելը, քան հաստատուն կամք և նիւթական ու բարոյական անկախութիւն ունենալը. և որովհետեւ ճշառասուն տարի գրագրութեամբ կամ ուրիշ պաշտօնով գրադուած մէկու մը խիստ դժուար է կօշիկի, գլինիի և ալ արհեստ սովորիլը», ուստի մանկութիւնից ուղիղ և ճիշտ պիտի հասկացուի ուսման, գիտութեան ու արհեստների նշանակութիւնը և ըստ այնմ էլ դրանց գործադրութիւնը: Պարոնեանը արմատական փոփոխութիւն է պահանջում, և նրա գրուածները այդ պահանջն են դնում հասկացող հասարակութեան առաջ:

Հասարակութեան միւս խաւերը՝ հոգևորականութիւնն և ժողովուրդը, աւելի թերի կողմերով են երևան գալիս Պարոնեանի գրուածներում, քան վերոյիշեալ կարգերը:

Հոգաբարձութիւնը՝ ինչ աստիճանի կամ կարգի էլ պատկանելիս լինի, լինի դա կաթողիկոս թէ պատրիարք, եպիսկոպոս թէ քահանայ, վարդապետ թէ սարկաւազ, իր աչքի ընկնող թերութիւններով առատ նիւթ է մատակարարել առանց այն էլ կեանքի մէջ բազմաթիւ արատներ նկատող հայ երգիծարանին. կաթողիկոսը կամ պատրիարքը աչքի է ընկնում իր անհոգութեամբ, ծուլութեամբ, և որ գլխաւորն է՝ անվճռակա-նութեամբ. մանաւանդ վերջինս ամեն մի նեղ ընկած ըռպէլին իր հրաժարականը պատրաստ ունի. նա իր պաշտօնի մէջ ձեռներէցութիւն չի ցոյց տալիս, ազգային և կրօնական խնդիրնե-

բը երեսի վրայ են մնում ամիսներով. իր գործունէութեան այդ եղանակի շնորհիւ նա չի ներկայացնում ժողովրդի պէջին իբրեւ մի բարձր հեղինակութիւն, թէն ժողովուրդը մի նոր պատրիարք ունենալու վսեմ փառամոլութիւնն ունի»:

Վարդապետներն և նպիսկոպոսները հաստատ պաշտօն չունին, որ նրանով զբաղուեն և իրանց գործունէութեան արդիւնքը ցոյց տան. այլ մի ամիս այստեղը իբրեւ քարոզիչ, մի ամիս մի այլ տեղ իբրեւ տեսուչ որեւէ ուսումնարանի, կէս տարի մի ուրիշ տեղ իբրեւ առաջնորդ, երկու տարի մի երրորդ տեղ իբրեւ նուիրակ՝ անց են կացնում աննպատակ կերպով իրանց կեանքը. և կամ զանազան կուսակցութիւնների յարուելով՝ այս կամ այն հոգևոր կարգակցին իր պաշտօնից վար քցելով, պատժել և աքսորելով տալով են զբաղուած: Ուրիշները, անարժանաբար քահանայ կամ վարդապետ ձեռնադրուելով, կաշառքի և բռնութեան օգնութեամբ, ազգի իրաւունքները իշխանաբար իրանց ձեռքն են առնում. և երբ այդպիսի տգէտ հոգևորականները մի պաշտօնի գլուխն են անցնում, առաջնորդ դառնում, աշխատում են զանազան պատրուակներով իրանց գրպանը պարարտացնել. օրինակ՝ մի դպրոցի օգտին հանգանակութիւն են բաց անում, մի մուրացկի համար զանձանակ են պատեցնել տալիս եկեղեցիներում և ուրիշ բազմաթիւ խայտառակ միջոցներով տեսնում էք մի տարում ահագին գումար կազմեցին և այլևս պաշտօնանկ լինելուց չեն վախենում. եթէ նոյն իսկ մի որեւէ համայնքի յաջողուի այդպիսիներից մէկին հեռացնել իրանց թեմից, արդէն հասկանալի է, թէ նրանց ծանր գրպանները որքան հրաշքներ պիտի գործեն. Ազգային ջոջերում Մկրտիչ Տիգրանեանի կենսագրութեան մէջ ճիշտ այդպիսի հոգևորականների ուշիւէֆ և գունաւոր պատկերն է, որ կանգնում է ընթերցողի առաջ, երբ նա այդ յօդուածը խորագնին կերպով կարդում է. վերջապէս դա մի պատկեր է, մարմնացրած իր մէջ թէ ֆիզիքական և թէ բարոյական արատների բազմազանութիւնը. կաղ, կոյր, խուլ, համր անձնաւորութիւններ են դրանք, որոնց փոքրաւորները իգական սեռից են, որոնք իրանց պարզութիւնը մէկ կողմը թողած «հագուել, սրգուել և կոտորուել» գիտեն. իրանց աշակերտներին սովորեցնում են կանանց յետեից ման գալ, խօսում են պերճաբանօրէն, փայլուն քարոզներ են տալիս, ի հարկէ առանց էական իմաստ դնելու դրանց մէջ. մի խօսքով՝ եթէ ազգը «կրօնական մը կը յարգէ, պատճառն այն է, որ նուազ չարութիւն կը տեսնէ անկէ»:

Աւելի բարձր աստիճանի վրայ չեն կանգնում նոյնպէս

այլադասան հայ կրօնաւորները: Կաթողիկ հայ կղերի հանած աղմուկը «Հասունեան և հակահասունեան» խնդրի ժամանակ, Մխիթարեաններէ այն խոստովանութիւնը, որով նրանք՝ Հասունեանները՝ պապին արած ամբաստանութիւնից ուզում էին արդարանալ, նոյնպէս այն, որ նրանք Հոռովմի թիոսին միշտ հնազանդ են եղել և հայ ազգին երբէք չեն համակրել, մի ազգ, որ հերձուածող և հերետիկոս է եղել, նմանապէս կաթողիկներէ այն անմիտ ճիգերը, որով նրանք ձգտում էին մուրեհալ հայերին փրկել և պապի հողաթափները համբուրել տալ, այս բոլորը իրանց խղճալի էութեան մէջ մտրակումի և սուր խայթոցների առարկայ են դառնում, իր ազգի մէջ առանց այն էլ բազմաթիւ այլանդակութիւններ տեսնող՝ Պարոնեանից:

Պարոնեանին աւելի ծանօթ է բուն ժողովրդական տարրը. իր «Քաղաքավարութեան ֆլաններ», «Մեծապատիւ մուրացկաններ», «Պոռոյտ մը Կ. Պոլսոյ թաղերուն մէջ» գրուածներով լրիւ գաղափար է տալիս պոլսահայ ժողովրդի առօրեայ կեանքի մասին՝ տանը, շուկայում, սրճարաններում ունեցած կենցաղավարութեան ժամանակ. այդ գրուածներից երևում է, թէ մայրաքաղաքացի հայը ի՞նչ տեսակ վարք ու բարք և աշխարհայեցողութիւն ունի, ի՞նչպիսի հասկացողութիւն ունի՝ կեանքի մասին: Գլխաւոր թերութիւնը, որ աչքի է ընկնում այդ «էսնաֆ» դասակարգի մէջ (ինչպէս որ Պ. Ա. Զօպանեանը անուանում է ժողովրդական այդ խաւը) այն է, որ նա՝ թէ արտաքինով և թէ ներքինով աշխատել է նմանուել, կամ աւելի ճիշտն ասած՝ յարմարուել նորաձեւութեան պահանջած օրէնքներին. կեանքին հաւասարակշռութիւն տուող մի չափ է դա, ըստ ժողովրդի մի տեսակ քաղաքակրթութիւն, իսկ ըստ Պարոնեանի քաղաքավարութիւն, որը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ օտար, ֆրանսական կուտուրայի սխալ պատուաստումը կամ տեղափոխութիւնը հայ հողի վրայ: Պիտի սեղմես ոտներդ, անասելի տանջանքի ենթարկուես, որովհետեւ քաղաքավարական մոդան նեղ ձեւի կօշիկներ է սիրում. պիտի խմես հարբելու չափ, ի՞նչ անենք, որ կեանքումդ ոչ մի կաթիլ ոգելից ըմպելի չես գործածել, պիտի ենթարկուես հարբածի խայտառակ միջադէպերին, որովհետեւ քաղաքավարութիւնը պահանջում է, որ բարեկամիդ խօսքը գետին չնետես, նրան չվիրաւորես: Ամբողջ գիշերը անկոչ հիւրի անվերջանալի պատմութիւն պիտի լսես, անտեղի հրամաններ ընդունես ըս սեփական տանը մէջ, նրա անհաճոյ ներկայութիւնը զգաս քո ընտանեկան ներքին անհամաձայնութիւնների և սրտնեղութիւնների ժամանակ. ապա թէ ոչ անքաղաքավարի կ'անուանուես, կ'ալիստ կը կոչուես, անհիւրընկալ մական-

նունը կը ստանաս, տմարդ կը լինիս. հարձակոտ կին ունիս, նրա և իր ծնողների կոպտութիւններին անմոռնչ պիտի համբերես, ապա թէ ոչ անկիրթ կը համարուես: Վերջապէս երկար է մի առ մի թուել սովորական պարզ ըմբռնումների, տարրական հասկացողութիւնների ճշման ենթարկուելու բազմաթիւ ձևերն և աղաւաղումները. մարդկանց և կանանց շորերն անգամ զերծ չեն այդ խեղաթիւրումներից ու այլանդակութիւնից. այն, ինչ որ հասկացողութիւնները և մտածողութեան ձևերը այլանդակութեան է հասցնում, այստեղ «ալաֆրանկա» անունն է առել իր վրայ—մի հրէշ, որ հազարաւոր ընտանիքների զրկել է նոյնիսկ առօրեայ մի համեստ ապրուստից.—տարուայ իւրաքանչիւր եղանակի, տօնի, հանդիսի, շաբաթուայ, օրուայ, ժամուայ և նոյնիսկ բոլորի համապատասխան շոր պիտի ունենաս, քաղաքավարական ալաֆրանկան այդպէս է պահանջում:

Քանի բարեկեցիկ ընտանիքներ իրանց օտարամոլ զաւակների պատճառով ենթարկուել են սնանկանալու ամօթալի վիճակին:

Միւս կողմից շորը չէ միայն, որ օտարի քաղաքակրթութեան սխալ ազդեցութեանն է ենթարկւում. լեզուն, որ ազգի յարատեւութեան հաստատուն հիմնաքարերից ամենաուժեղն է, խախտուել է. մի լեզու է դա, որ ոչ մի լեզուի նմանութիւն չունի, լեզու, որ ամեն ինչ է բացի լեզուից, որի մէջ ֆրանսական, իտալական, յունական, թրքական, հայ-գաւառական բառերն ու արտասանութիւնները իրար են խառնուած փեղցփեղ կերպով:

Ժողովրդի կիսազարգացած, թերու մասի մէջ արհամարքի է ենթարկուած այն, ինչ որ ազգայնական դրօշմ է կրում իր վրայ. հայ անունը, հայ լեզուն, հայ կրօնը, հայ գրականութիւնը այս ամենը բարբարիկութեան, կոպտութեան, գռեհկութեան նշանաբաններ են, որից՝ որքան կարելի է, խոյս է տալիս մայրաքաղաքացի ինտելիգենտուհին, ինչպէս թուրքը՝ խոզի մսից:

Այսպէս ենք պատկերացնում մենք այն մի բուռն հայերի կեանքը իր բազմակողմանի էութեամբ, երբ Պարոնեանի գլուխածներն ենք թերթում. թէև Պարոնեանը խոշորացոյցով մեծացրած է դնում մեր առջև, բայց սոսկ իրականութիւնը իր բնական դիրքով տնկւում է մեր աչքի առջև ցոյց տալու, որ մայրաքաղաքի յարգելի բնակչութիւնը փոխանակ իր սեփական օրինակով առաջնորդելու գաւառացուն, ընդհակառակն չար օրինակ է դառնում նրանց համար. ուստի Պարոնեանի նման շատեր պէտք էին, մտրակելու, ձաղկելու, անպատուելու եր-

գիծական խայթոցներով, և ուղիղ ճանապարհի վրայ բերելու, ինքնիրան կորցրած այդ ժողովրդին:

Պարոնեանը ահա թէ ինչպէս է ընտրուում իր ընտրած նիւթը «Ազգային Զոյների» յառաջաբանում. «Քանզի մարդկային արատները փաթոթը՝ դուրս չգալով ծաղրի սահմանից»։ «Օ՛, ինչպիսի՜ հաճոյք, աղաղակում է նա մի այլ տեղ—նկատել պարզամիտ մարդկանց պակասութիւնները, նկատել այն ամենը, ինչ որ ծիծաղելի է, անկազմ է, այն բոլորը, ինչ որ խանգարում է գեղեցկութեան և բարոյականութեան ներդաշնակութիւնը»։ (Տես «Արմ. Բալլ.»:

Այս է այն հիմնական քարը, որի վրայ բարձրացնում է նա իր գրական շէնքը, մի շէնք, որի էութիւնը երևան է հանում Պարոնեանի հանճարը:

V I

Համառօտակի մէջ բերելով այն կեանքը, որի պակասաւոր կողմերին շատ ծանօթ է Պարոնեան, պիտի նկատել որ՝ մինչ Պարոնեանի օտարազգի ուսուցիչները իրանց զաւեշտական գրուածներում մեծ սկզբունքներ և փիլիսոփայութիւն են մտցնում, և ոչ միայն մասնաւոր ազգային երգիծաբաններ են, այլ իրանց երկերի շնորհիւ՝ ընդհանուր, համամարդկային հեղինակութիւններ են, և երբեմն էլ այդ սահմանից աշխատում են դուրս գալ, Պարոնեանը ընդհակառակն չի կարողացել նոյն իսկ Կ. Պոլսոյ հասարակական շրջանից դուրս գալ և ընդհանուր ազգային բնաւորութիւն տալ իր գրուածներին, ուր մնաց համամարդկային հեղինակ համարել նրան և նշանաւոր սկզբունքներ որոնել նրա գրուածներում, փիլիսոփայական դատողութիւններ գտնել դրանց մէջ, յատկութիւններ, որոնք նրա աւելի բարձր հանճարի մասին վկաներ լինէին: Թէև նրա ծանօթները վկայում են, թէ նա մի ծանրագլուխ, խորհող, լուրջ մարդ է եղել, Քայց այդ լրջութիւնը գրեթէ միշտ թեթև ծաղր մը ունեցած է իր մէջ», ինչպէս ասում է նրա մասին պ. Զօպանեանը. և թէև ողջամիտ, տրամաբան հայեացք ունի դէպի կենսական երևոյթները, և «Ծիծաղի» մէջ երբեմն աշխատում է խորհողի տրամադրութեամբ գրել, բայց այդ տրամադրութիւնը իր գրուածքի բուն ոգուն չի ազդել:

Պարոնեանի գրուածներում չկայ նոյնպէս բանաստեղծութիւն. երևակայութիւնը պակասում է, քնարերգական զգացմունքը չի երևում նոյնպէս:

Պարոնեանը իրական (ռէալիստ) դպրոցի աշակերտ է,

խակական կեանքի պատկերացնող. նրա բոլոր գրուածները հիմնուած են նկարագրած առարկայի լաւ ճանաչողութեան վրայ. առաջնորդող թելը նրա գրուածներում կեանքն է և ոչ զառանցանքները. նրա հանճարի այդ յատկութիւնը շատ թանկագին է, գնահատելու և որոշելու համար այն տեղը, որին արժանի պիտի համարէ նրան հայ գրականութեան ապագայ պատմիչը. այս տեսակէտից Պարոնեանին արժանօրէն յարգելու համար, արժէ միայն ծանօթանալ Կ. Պոլսում տիրող այն ժամանակուայ գեղարուեստի ճոռոմ—ցնդարանական ուղղութեանը, որը զբաղուած էր բարձր դասակարգին կամ բարձր զաւաճարներին վերաբերեալ նիւթերով և կամ սիրոյ վերլուծութեամբ և այլ բազմաթիւ հնացած, մաշուած, չարչրկուած նիւթերով, որոնց համար մի նշանաբան կար. «արուեստը արուեստի համար», կամ աւելի ճիշտն ասած, «արուեստը արուեստագէտի համար». իսկ Պարոնեանը միացած է իր նկարագրած իրականութեան հետ: Նա սենեակի մարդ չէ, բանաստեղծական երեակայութիւնն և քնարերգական զգացմունքը չեն, որ նրա հանճարին թե և են տալիս. նա սրատես արծիւի նման դիտում է այն, ինչ որ իրանից ցած է, մի թափանցիկ հայեացքով ըմբռնում է, համեմատութեան է դնում կեանքի իսկական ամբողջութիւնը նրա արուեստական և շինծու մանրամասնութեանց հետ, բայց և միաժամանակ արծուի սրընթաց թռիչքը նրան չի հեռացնում իրականութեան սահմանից և եթերային անմերձեանալի անեզրութեան մէջ սաւառնել չի տալիս նրան: Պարոնեանը սոսկ իրականութիւնից բարձր է կանգնած այն չափով, որ ներքան յարմարութիւններ է տալիս տեսնելու այն, ինչ որ հարարակ, գոեհիկ մարդու աչքին անտեսանելի է. այս է ահա պատճառը, որ Պարոնեանի գրիչը թռիչքներ չի անում, աւելի ընդարձակ և լայնատարած հորիզոն չունի և ըստ այնմ էլ փիլիսոփայական դիտողութիւնների շարժառիթները և վեհ սկզբունքների գրդիչները պակասում են նրան:

Իրականութեան հետ ունեցած այդպիսի սերտ մերձաւորութիւնը ազդում է այս պատճառով նրա գրուածքի ոգու և նկարագրական ձևի վրայ:

Կեանքը կամ միջավայրը կենդրոնաձիգ ոյժի նման աշխատում է դէպի իրան քաշել այն բոլոր տարրերին, որոնք նրա շուրջն են խմբուած. եթէ լաւ որակութիւններով է օժտուած այդ ոյժը, ըստ այնմ էլ իրան ենթարկուած անհատը կ'անդրադարձնէ նոյնը, իսկ թէ հակառակը, դրա համաձայն էլ անդրադարձում կ'առաջանայ, բայց հանճարը այն կենդրոնախոյս ոյժն ունի, որ մի կողմից ազդուելով իրան հակադիր ոյ-

ժից, ինքն էլ ընդհակառակն աշխատում է այդ կեդրոնից խոյս տալ և նոյնիսկ այդ կեդրոնը դէպի ինքը քաշել. ուստի ինչքան որ հանճարը ուժեղ լինի, այնքան էլ նրա արած ազդեցութիւնը զգալի կը լինի: Պարոնեանի ապրած միջավայրը այնպիսին էրից էր, որ սպանում էր ոչ միայն հասարակ և գոհիկ մարդու բարոյականութիւնը, ազատ մտածողութիւնը և վեհ զգայութիւնը, այլ նոյնիսկ աչքի ընկնող հանճարներին բխցնում և այլասեռում էր: Պարոնեանն էլ՝ իբրեւ մարդ՝ հարկաւ նոյն ազդեցութեանը պիտի ենթարկուէր, բայց միւս կողմից էլ՝ իբրեւ հանճար՝ պիտի ծաղրէր նոյն կեանքի այլանդակ և անճոռնի կերպարանափոխութիւնը. մի կողմից սրճարանում նստած ամբոխի կողքին պիտի խմէր գինոգինալու չափ, իսկ յաջորդ երեկոյեան սրճարանի տգեղ տեսարաններից մէկը վառ գոյներով զարդարած՝ պիտի շպուտէր հասարակութեան երեսին. իբրեւ զաւակ համայնական մեծ ընտանիքի՝ պիտի տեսնէր նրա ներքին պակասութիւնները, իր պակասութիւնները, իսկ միւս կողմից՝ իբրեւ սրտացաւ զաւակ նոյն հասարակութեան՝ մի օր, ի լուր աշխարհի պիտի պատմէր նրա թերութիւնները. մի խօսքով իբրեւ ժողովրդի իսկական որդի՝ նա իրան տալիս է քննադատութեան, ծաղրի է ենթարկում այն բոլորը, որ ուրիշների համար աննկատելի էր, և ինչ որ ուրիշները օրինական, և իրերի դասաւորութեան մէջ բնական էին համարում:

Պարոնեանը՝ գրուածքի ձևի համար չի նեղւում. նրա համար գրական հաստատուն և յաւիտենական ձևեր չկան. նա կարիք չէ զգում իրականութիւնից օգտուելով մի քանի հատորների մէջ հասարակութեան առաջ գնելու խոշոր, աչքի ընկնող տիպեր, որոնք համամարդկային գոյն ունենան իրանց վերայ, ընթերցողի խորհրդածութեան ներկայացնելու բարձր և վեհ սկզբունքներ. մի խօսքով Պարոնեանը չի արտադրել գեղարուեստական ամբողջական երկեր. այս մասին ահա թէ ի՞նչ է ասում ինք Պարոնեանը. «Լրաքանչիւր բովանդակութիւնը առաջ է բերում որոշ ձև. կայ բովանդակութիւն, որ ստիպում է լաց լինել, կայ բովանդակութիւն, որ ստիպում է ցաւել, լինում է և այնպիսին՝ որ ստիպում է համոզում առաջ բերել, մի միտք ծագեցնել ընթերցողի մէջ: Ուստի բովանդակութիւնը առաջ է բերում որոշ համապատասխան եղանակ, իսկ եղանակն էլ ձև. հետեալքար իւրաքանչիւր գրական նիւթ ստեղծում է իրան յարմար ձև և ոչ թէ բովանդակութիւնը պիտի սեղմուի առաջուց որոշուած յայտնի շրջանակի մէջ: Այդ պատճառով «Մեծապատիւ մուրացկանների» մէջ պատկերներ

միօրինակութիւնը, ըստ նրա բացատրութեան, նիւթի կամ բովանդակութեան էութիւնից է բղխում: Այսպէս են Պարոնեանի հիմնական հայեացքները ստեղծագործութեան ձևի մասին. նրա նշանաբանն է,—տալ իսկական կեանքի նկարագրութիւնը, բայց ընդ սմին ունենալ գրական ձևերի ազատութիւնը:

Պարոնեանը չի տուել գեղարուեստական էական յատկութիւններով օժտուած մի ամբողջական երկ, մի գրական վաստակ. այլ նա նկարչի նման վրձինը ձեռին մի թուղցիկ հայեացք է քցում կեանքի մերթ այս տեսարանի, մերթ այն պատկերի վրայ, և վերջիվերջոյ տալիս է այլազան, բազմատեսակ պատկերացումների մի հարուստ ժողովածու, որից ընթերցողը միայն կարող է մի ամբողջական տպաւորութիւն դուրս բերել այդ կեանքի ամբողջութեան մասին: Իսկ այժմ տեսնենք, թէ այդ գրական հատուածները թ'նչ գեղարուեստականութիւն ունին իրանց մէջ, առանձին առանձին վերցրած:

Այդ կողմից աչքի են ընկնում նրա «Ազգային Ջոջերը» և «Մեծապատիւ մուրացկանները», որոնց մէջ եղած տեսարանները և կենսագրականները մի-մի փոքրիկ գեղարուեստական յաջողումներ են, օժտուած թէ՛ ներքին իմաստով, պատկերների արտայայտութեամբ, և թէ՛ ոճի սահուն և հանգիստ շարայարութեամբ. դրանց հետ համեմատած աւելի պակաս արժանաւորութիւն ունի նրա «Քաղաքավարութեան ֆլանները». իսկ «Բաղդասար Աղբար» և «Արեւելեան ատամնաբոյժ» գրուածքները իրանց հիմնական իմաստով և գեղարուեստականութեան պակասութեամբ աւելի ցած աստիճանի վրայ են գտնուում:

Պարոնեանի այդ բոլոր երկերում չկան կրքերի, զգացմունքների, գաղափարների հակադրութիւն կամ մրցում, չկան խոշոր եղելութիւններ, ուր կարելի լինէր տեսնել, թէ թ'նչպէս են շարժւում գործող անձինք, թ'նչպէս են բնորոշւում պատեհառիթ դէպքերում. չէ վերցրած նոյնիսկ յաջող վայրկեան. այստեղ միայն սովորական, ընթացիկ կեանքի նկարագրութիւնն ենք տեսնում, արուած մեծ գիտութեամբ, խոր դիտողութեամբ, հատ ու կտոր արտայայտութեամբ:

Պարոնեանը իբրև տաճկահայ գրող՝ իր գրուածքներում գործ է ածում արեւմտահայ բարբառը, որի սեղմ, արտայայտիչ և սահուն բնաւորութիւնը աւելի է յարմարւում երգիծաբանական ոճին, քան արեւելահայ բարբառը. ժողովրդական պարզ և գործածական բառերն են, որոնցով պատկերները շարայարուած են. լեզուական արտայայտութեան մէջ հեղինակը երբեմն ուսակաբանութեանց մէջ է ընկնում, և երբեմն նոյնիսկ կոպտութեան է հասցնում. կոպտութիւններ, որոնք ցինիզմ կարող են հա-

մարուել. «Բաղաքավարութեան ֆլամաների» մէջ եղած վերջին հատուածը ցոյց է տալիս, որ գեղարուեստագէտը բարբերի այլանդակութիւնը վայրենի և ցինիկ խօսքերով արտայայտելիս, ընթերցողի մէջ զգուանք միայն կարող է առաջացնել դէպի իր գրուածքը. ապականութիւնը կոպիտ խօսքերով արտայայտելը վայել չէ արուեստին, որը բարբերի և հասկացողութիւնների լրիւ և ամբողջական պատկերացմամբ աւելի գեղարուեստականութիւն է պարունակում իր մէջ:

Այժմ տեսնենք թէ հեղինակի ծիծաղը կամ երգիծանքը ի՞նչ ձև ունի: Բարբերի և բնաւորութիւնների այլասեռումը մտրակելու այդ այն յատուկ եղանակն է, որը գործադրուել է երգիծաբանութեան սկզբից, սկսած Արիստոփանի, Լիւցիանի, Բուալօի, Մոլիէրի և այլոց գրուածներում և սրանցից՝ իբրև ճարպիկ աշակերտ՝ օգտուել է Պարոնեանը: Այսինքն, բնութեամբ դիտող հանճարները նկատելով, որ մարդիկ կեանքում սովորաբար չեն կարող իրականն ու անկայունը տարբերել միմեանցից, մանկութիւնից ստացած կրթութեան անզգեցութեամբ միշտ համակերպում են իրանց շրջապատին: Այնպէս որ բարբերի անկման շրջանում նոյնիսկ նրանք կարծես քարացած և անվրդով դիտում են ապականուած միջավայրը առանց մազաչափ անգամ դրանում մի անսովոր, խորթ բան նշմարելու: Ուստի տաղանդաւոր և սրտացաւ անհատ-հանճարները, որպէսզի նկատելի դարձնեն այդ ամբոխի աչքին, և զգալի դարձնեն այդ հասարակ մարդկանց իրանց թերութիւնները, այդ ապականուած կեանքը աւելի մեծացրած դիրքով, խոշորացրած ձևով, ծայրայեղ շրջանակների մէջ դրած ներկայացնում են հասարակութեան. և կամ ընդհակառակն իրողութիւններին աւելի սեղմ, գծուծ կերպարանք են տալիս, որով ծիծաղելին աւելի շուտ է նկատելի դառնում: Օտար հեղինակների երգիծական այս միջոցը Պարոնեանը ինքնուրոյնաբար ընդօրինակելով գործ է դնում նոյնպէս իր երկերում. այդ երկու ձևերից առաջինն է միայն, որը Պարոնեանը գործ է ածել: Ծաղրելու մի ուրիշ եղանակ էլ նոյնպէս գործադրում է նա. դա այլաբանական երգիծանքն է, այսինքն կենդանիներին մարդկային բնաւորութեամբ պատկերացնել: Պարոնեանը այդ միջոցին դիմել է այն պատճառով, որ քաղաքավարութիւնը պահանջում էր մէկի գործած յանցանքը և կամ միւսի թերութիւնները բացարձակապէս իրան երեսին չտալ, այլաբանօրէն միայն զգացնել տալ մարդկութեան իր պակասութիւններն:

Այժմ տեսնենք, թէ ի՞նչ նմանութիւն կայ Պարոնեանի և իր օտար ուսուցիչների արտադրած աշխատութիւնների մէջ:

Պարոնեանի վրայ առաւելապէս խիստ ազդեցութիւն են թողել օտար երկու մեծ հեղինակներ՝ Արիստոփանը և Մոլիէրը. այդ երկուսն էլ ազդել են նրա վրայ իրանց ծաղրի տեսակով. իսկ նրանց գրութեան ձևը գրեթէ ոչ մի ազդեցութիւն չի թողել նրա վրայ. որովհետեւ, այն ինչ վերոյիշեալ երգիծաբանները կատակեղեցութեան (ուրեմն ոչ երգիծաբանութեան) միջոցով են իրանց գրուածքի նիւթ դարձնում ժամանակակից բարքերը, տիպարները և խոշոր եղելութիւնները, տալիս են միաժամանակ գեղարուեստական ամբողջութեամբ օժտուած գրուածներ, որոնց մէջ իդէաների, անհատական տիպերի, հոգեբանական վերլուծութիւնների, ժամանակակից հասկացողութիւնների, ինտրիգների և նրանց վերլուծումների շղթան է որ աչքի է ընկնում, Պարոնեան իր գրուածներում ընդհակառակն երգիծաբանական ձևով փոքրիկ պատկերների՝ հասարակական դատ դատ բարքերի նկարագրութեամբ է որ զբաղեցնում է ընթերցողին. ամբողջական տիպերի հոգեկան վերլուծութիւնները իդէաների արտայայտութիւնը պակասում են Պարոնեանի մէջ, Նիւթը նոյնպէս երեքի մէջ նոյնութիւն է կազմում, որից սակայն նրանք տարբեր ձևով են օգտուում. ծաղրելու և թերի կողմեր գտնելու, դիտելու նոյն սուր կարողութիւնը աչքի է ընկնում երեքի մէջ էլ. ի հարկէ Պարոնեանի մէջ համեմատաբար պակաս չափով:

Արիստոփանի և Պարոնեանի գրուածները առանձնապէս հետևեալ նմանութիւնն ունին. հարուստ խօսակցութիւններ, որոշ ծրագրի կատարեալ բացակայութիւն, որը նրանց առիթ է տալիս մի որևէ էջնին առթից զրդուած շեղումներ անել, սուր և յաջող նկատումների մէջ ընկնել: Ինչպէս Արիստոփանի նոյնպէս և Պարոնեանի մէջ գործողութիւն քիչ կայ. իսկ խօսակցութիւններն ընդհակառակն խիստ սուր են և կենդանի: Գործող անձինք, երկուսի գրուածներումն էլ, փորձառու և տարիքաւոր մարդիկ են. այլաբանութիւնը մեծ տեղ է բռնում Պարոնեանի գրուածներում. նոյնը տեսնում ենք և Արիստոփանի երկերում:

Իսկ Մոլիէրի հետ այն նմանութիւնն ունի, որ երկուսն էլ, ունենալով բազմակողմանի նիւթ, մարդկութիւնը առանձին-առանձին դասակարգերի բաժանած առարկայ են դարձնում իրանց դիտողութեանը, որը երկուսի մէջ էլ գրեթէ միատեսակ պայմաններում է զարգացել և սրուել. ապացոյց դրան այն է, որ երկուսի կեանքն էլ նոյնօրինակ սովորութիւններ է պարունակում իր մէջ. ինչպէս որ, Պարոնեանը սրճարանի մի անկիւնում նստած, օղիի բաժակը առաջին, սառն

մտախոհութեամբ յաճախորդներէ առօրեայ կեանքն ու կեն-
ցադավարութիւնն էր զննում և քննադատութեան ենթարկում
կտրուկ դատողութեամբ, նոյնը տեսնում ենք Մովսէսի կեն-
սագրութեան մէջ. (տես, Собр. сочин. Мольера. стр. VI) «Պէ-
զէնում՝ դաւառական մի փոքրիկ քաղաքում, մինչև հիմա էլ
ցոյց են տալիս այն թիկնաթողը, որի վրայ նստում էր Մո-
լիէր յաճախ պարիկմախէր ժէլի մօտ շաքաթ օրերը դիտելով
այցելուների բազմագոյն շարքերը. ասում են որ Մովսէսը իր
հետ միշտ թուղթ էր բերում, որի մէջ արձանագրում էր ա-
մենից աչքի ընկնող փաստերը, տեսարանները և խօսակցու-
թիւնները. նկարելով նոյնպէս աչքի ընկնող տիպերի պատ-
կերները: Պարոնեանի երգիծանքը շատ նման է Մովսէսինի.
նոյնիսկ կարելի է ասել, որ Պարոնեանի մէջ ծաղրելու առիթներ
գտնելու ընդունակութիւնը մի տեսակ մովսէսիգմ է պարունակում
իր մէջ. այս կողմից կարող ենք եզրակացնել, որ Պարոնեանը
հետեւողական գեղարուեստագէտ է. բայց այդ հետեւողականու-
թիւնը ամէն տեղ եղել է, ամէն ազգի մէջ կրկնուել, ուր մնաց
մեր մէջ և մանաւանդ Պարոնեանի ժամանակ, երբ գրական
այդ ճիւղի համար մի առաջնորդ, մի ռահվիրայ էր հարկաւոր,
որ այնուհետև ճանապարհ բանար ազգային երգիծաբանութեան
համար. միւս կողմից Պարոնեանի հետեւողականութիւնը կոյր և
կապկային չէ, այլ իր մէջ պարունակում է ազատ մտածողա-
կանութիւն և էլ աւելի կատարեալ ազգային երգիծաբանական
երկեր արտադրելու նախանձախնդրութիւն. չքննադատենք
նրան թէ կատարեալ պիտի լինէր և շատ բան պիտի տար,
ինչպէս մի շարք քննադատներ պահանջում են մեղանում: Պա-
րոնեանը արել է այն, ինչ որ թոյլ է տուել իր շրջապատը և
իր հանճարը. չմոռանանք Ֆրանսական ասածը. «դժուար է
արուեստը, իսկ քննադատութիւնը՝ հեշտ»:

Վ. Բ.